

Hållbar framtid

Länsantikvariens årsredogörelse

2011

LÄNSSTYRELSEN
HALLANDS LÄN

Länsantikvariens årsredogörelse 2011

Hållbar framtid

FÖRORD

Kulturmiljövården är anförtrodd att vara det förflutnas advokat, att påvisa kulturarvets funktion som fundament för en hållbar framtid. Kulturmiljön erbjuder ett unikt helhetsperspektiv på samhällets förändring. Vi arbetar oförtrutet mot det kulturpolitiska målet ”att främja ett levande kulturarv som bevaras, används och utvecklas”. Vårt bästa argument är att samla in, bearbeta, förmedla och levandegöra kunskapen om denna gemensamma skatt.

Under 2011 har kulturmiljövården formellt inlemmats i länsstyrelsens samhällsbyggnadsenhet. Förändringen innebär ännu bättre möjlighet till samverkan med samhällsplanering och beredskap. Sida vid sida går vi nu mot framtiden, med ett öga fäst på vägen bakom.

Föreliggande årsredogörelse presenterar flera belysande exempel på detta ”dubbelseende”. Läs om hur byggnadsnämnden i Varberg begåvats med ett kulturhistoriskt underlag för utvecklingen av stadskärnan, framtaget i samarbete med byggnadsantikvarie Anna Krus vid NALF Svefa och med länsstyrelsen som medfinansier.

Jordbrukets ekonomibyggnader är karaktärsskapande inslag i ett rikt odlingslandskap och viktiga för regional och lokal identitet. Docent Catharina Svala vid SLU Alnarp har skapat ett planeringsunderlag till stöd för bevarande och återbruk av kulturhistoriskt värdefulla ekonomibyggnader.

Det dolda kulturarvet ligger ofta – bokstavligen – i vägen för samhällsexpansionen. Fortid och framtid korsar varandra. Vid en grävning inför att nytt bostadsområde i Kungsbacka kommun fann arkeolog Leif Häggström från Kulturmiljö Halland en oförmodad järnåldersbrunn. Läs mer om vad fynden berättar på sidan 30.

Tre exempel på hur kulturmiljövården genom planering, samverkan och framförhållning öppnar vägen mot ett hållbart samhälle där kulturarvet bevaras, används och utvecklas.

Hans Bergfast länsantikvarie

Hans Helander redaktör

INNEHÅLL

ARTIKLAR

Kunskap behövs <i>Kristofer Sjöö</i>	sid 4
Varbergs stadskärna – nytt kulturhistoriskt underlag för plan- och bygglovsfrågor vid stadsförnyelse <i>Anna Krus</i>	7
Kulturhistoriskt värdefulla ekonomibyggnader i Halland <i>Catharina Svala</i>	14
Överloppsbyggnader <i>Lena Berglund</i>	22
En 1700-talstomt i Kungsbacka <i>Christina Rosén</i>	24
Förvånande fynd i Tölö <i>Leif Häggström</i>	30

ÅRSREDOGÖRELSE 2011

Administrativa uppgifter	35
Länsantikvariens rapport till regeringen 2011 <i>Hans Bergfast</i>	36
Fornlämningar och arkeologi 2011 <i>Marianne Foghammar</i>	40
Återbeskogning under ansvar <i>Lena Berglund</i>	45
Fornminnesvården 2011 <i>Bengt Johansson</i>	46
Kulturlandskapsvård <i>Mats Folkesson & Krister Larsson</i>	48
Byggnadsminnen & Byggnadsvårdsbidrag 2011 <i>Hans Bergfast</i>	51
Byggnadsminnen i Hallands län – förteckning med karta	56
Kyrkliga kulturminnen <i>Kristofer Sjöö</i>	58
Tabeller	60
Författarpresentation	64

Naturvårds-
verkets
symbol för
God bebyggd
miljö.

Kunskap behövs

Kristofer Sjöö

De övergripande målen för länsstyrelsens kulturmiljöarbete uttrycks inom kulturpolitiken som att främja ett levande kulturarv som bevaras, används och utvecklas och inom miljöområdet som att miljöpolitiken ska inriktas mot att [...] kulturmiljön bevaras, främjas och nyttjas hållbart. Målsättningarna konkretiseras i Sveriges 16 miljö kvalitetsmål. Länsstyrelsen ska verka för att målen får genomslag i länet.

Målen är omfattande och de verktyg och resurser som finns är i förhållande till ambitionerna begränsade. Att upprätta kunskaps- och planeringsunderlag inom olika områden anses som ett viktigt verktyg för att kulturmiljön ska kunna beaktas i samhällsplaneringen i stort. Kunskapsunderlagen är viktiga för att kommuner och myndigheter ska kunna använda lagstiftning och andra verktyg på ett sådant sätt att kulturmiljön bevaras, används och utvecklas på längre sikt. Det räcker dock inte med att ha kunskap om kulturmiljöerna och kulturarvet i sig eller att vi frågar oss varför det ser ut som det gör. De underlag som vi tar fram behöver utformas på ett sådant sätt att de kan användas i sammanhang där flera intressen ska vägas mot varandra

eller där begränsade resurser behöver prioriteras. Kulturmiljövården arbetar med urval och värderingar och försöker på olika sätt framhålla det som är mer värdefullt av objekt eller miljöer. Det är dessa objekt och miljöer som vi främst kan prioritera när det gäller insatser. Under 2011 har ett arbete bedrivits med kunskapsuppbyggnad om bebyggelse främst utifrån miljömålen God bebyggd miljö och Ett rikt odlingslandskap. Innebörden av dessa mål och utgångspunkterna för arbetat när det gäller kulturmiljö och bebyggelse beskrivs nedan.

GOD BEBYGGD MILJÖ

”Det kulturella, historiska och arkitektoniska arvet i form av värdefulla byggnader och bebyggelsemiljöer samt platser och landskap bevaras, används och utvecklas”.

Ö. Långgatan - Bäckgatan i Varberg.
Foto: Anna Krus

För att främja en God bebyggd miljö behöver den fysiska planeringen väl fungerande planeringsunderlag när det gäller kulturhistoriskt värdefull bebyggelse. Underlagen ska främst innebära en möjlighet att på ett tydligt sätt kunna väga kulturmiljövärden mot andra intressen. Användaren/planeraren har inte nödvändigtvis särskilda kunskaper inom kulturmiljöområdet. Riksintresseområden enligt miljöbalken är skyddade mot åtgärder som innebär större skada på de värden som utgör grunden för riksintresset. Sveriges riksintresseområden för kulturmiljövärden är ett viktigt verktyg för att uppnå en god bebyggd miljö.

Under 2011 har Varbergs kommun genom bebyggelseantikvarie Anna Krus och med länsstyrelsens ekonomiska bidrag tagit fram ett planeringsunderlag för Varbergs innerstad som för kulturmiljövårdens del är ovanligt i sitt upplägg (se sid 6). Det pekar på ett tydligt sätt ut de byggnader som bör bevaras för att innerstadens kulturmiljövärden ska bestå och som är viktiga för helhetsmiljön. Utöver detta pekar det också ut var nybyggnation eller utökade byggrätter är möjliga med utgångspunkt i nämnda värden. Kanske representerar det här planeringsunderlaget en ny modell för hur kulturmiljövärden kan arbeta; att aktivt föreslå hur intresset av att förtäta innerstaden kan hanteras i förhållande till kulturmiljövärdena snarare än att hävda bevarandeintresset när förslaget redan är långt kommet. Här finns möjligheter att ligga ett steg före snarare än ett steg efter i planeringen.

Under 2011 har också ett arbete påbörjats med att uppdatera och förnya de kommunala kulturmiljövårdsprogrammen i Falkenberg och Varbergs kommuner. Målsättningen är att länets samtliga kommunala kulturmiljövårdsprogram ska revideras. Länsstyrelsen tar initiativ till och stödjer arbetet ekonomiskt genom förordningen om bidrag till förvaltning av värdefulla kulturmiljöer.

ETT RIKT ODLINGSLANDSKAP

”Kultur- och bebyggelsemiljöer i odlingslandskapet är bevarade och förutsättningar för fortsatt bevarande och utveckling av värdena finns”.

Målsättningarna när det gäller bebyggelse är likartade inom miljömålet Ett rikt odlingslandskap som inom God bebyggd miljö. Förutsättningarna att arbeta för att målen ska uppnås är dock helt olika. Det finns skillnader när det gäller odlingslandskapets bebyggelse jämfört med exempelvis stora delar av tätortsbebyggelsen i länet. Dagens högt rationaliserade jordbruk har medfört helt andra krav på ekonomibyggnader än vad som fanns för hundra, eller för den delen femtio, år sedan. Via landsbygdsprogrammet och utvald miljö finns möjlighet att söka ett mindre schablonbidrag för att renovera överloppsbyggnader/ekonomibyggnader i odlingslandskapet. (Läs mer på www.lansstyrelsen.se/halland, klicka på Samhällsplanering & kulturmiljö.) Länsstyrelsens landsbygdsenhet driver därutöver information och utbildningsinsatser med koppling till området.

Ekonomibyggnaderna är en aspekt av de värden som jordbrukslandskapet representerar. I många fall har denna bebyggelse stor betydelse för upplevelsen av landskapet och förståelsen för detsamma. Utifrån landsbygdsprogrammet har länsstyrelsen finansierat ett arbete med kunskapsuppbyggnad om ekonomibyggnaderna i länet. Projektet har utförts av Kulturmiljö Halland och SLU Alnarp. En viktig fråga, som också projektet har uppehållit sig vid, är att hitta förutsättningar för fortsatt bevarande. Catharina Svala skriver på sidan 14 om arbetet och hur utvecklingen har sett ut i länet med avseende på denna bebyggelse.

Naturvårds-
verkets
symbol för
Ett rikt
odlingsland-
skap.

Varbergs stadskärna

Nytt kulturhistoriskt underlag för plan- och bygglovsfrågor vid stadsförnyelse

Text och bilder: Anna Krus, NAI Svefa

Riksintresset Varberg inom färgat område

Esplanadområdet Äldre stadskärnan

BAKGRUND

Varberg har en väldigt intressant äldre stadskärna där historiska skikt från 1600-, 1700- och 1800-talen blandas med mer moderna byggnader och samtida yttringar. Även Esplanadområdet är kulturhistoriskt intressant med sin stadsplan från 1885 och med sina tidstypiska institutionsbyggnader med omgivande parkmark. Ur kulturhistorisk synvinkel anses Varberg vara intressant även på ett nationellt plan och staden är därför klassad som riksintresse för kulturmiljövården. Det innebär att bebyggelsen anses kunna förmedla information om det förflutna som är väsentligt för förståelsen av landets historiska utveckling även på ett nationellt plan. Särskilt intressant för den äldre stadskärnan är att gatunät och kvartersindelning har kvar samma form som då staden planlades på 1660-talet samt att bebyggelsen fortfarande präglas av 1700/1800-talets småskaliga karaktär. Esplanadområdet anses intressant som ett tidstypiskt exempel på det sena 1800-talets stadsutvidgning.

För stadsbyggnadskontoret, som hanterar plan- och bygglovsfrågor, är en av utmaningarna hur man värnar dessa riksintressanta dimensioner samtidigt som man främjar en fortsatt utveckling av stadskärnan. När man, som i det här fallet, arbetar med en hel stadskärna är en av knäckfrågorna vilken betydelse den enskilda byggnaden har i förhållande till

stadsbebyggelsen historiska dimensioner i stort. Hur ska stadens karaktär kunna bibehållas och samtidigt utvecklas? Vilka byggnader ska bevaras? Vilka kan rivas? Vad innebär ett bevarande? Hur ska nya byggnader utformas? Syftet med projektet var att ta fram ett underlag som kan tydliggöra sådana frågor och fungera som grund vid framtida plan- och bygglovshantering. Arbetet har utförts av bebyggelseantikvarie Anna Krus NAI Svefa på uppdrag av och i nära samarbete med en arbetsgrupp från stadsbyggnadskontoret. Länsstyrelsen har varit medfinansierare över Bidrag till kulturmiljövård, Kunskapsunderlag.

DEN ÄLDRE STADSKÄRNAN – ÖVERGRIPANDE KARAKTÄRSDRAG OCH RIKTLINJER

Vi började med att analysera vad som är karaktäristiskt och intressant med Varbergs stadskärna på ett övergripande plan. Med hjälp av kartmaterial från 1660 och fram till idag kunde vi se hur gatunät, kvarter, tomtindelning och bebyggelse utvecklats över tid. I kombination med sammanställningar från tidigare undersökningar och kompletterande studier av hur bebyggelse ser ut idag kunde olika årsringar i stadskärnan identifieras och för staden övergripande karaktärsdrag konkretiseras. Med utgångspunkt från denna analys kunde vi formulera övergripande

RIKSINTRESSEN FÖR KULTURMILJÖVÅRDEN är ett urval av miljöer som ska representera hela landets 10 000-åriga historia från stenålder till nutid. I Sverige finns cirka 1 700 områden som är av riksintresse för kulturmiljövården enligt 3 kap. miljöbalken. De är mycket varierande till såväl till storlek som kulturhistoriskt innehåll. De kan omfatta allt från små bebyggelsemiljöer som speglar en speciell historisk epok till vidsträckta landskapsavsnitt som präglats av en lång tids utveckling. Dessa riksintresseområden ska avspejla landets historia och utgörs bland annat av jordbruksbyar, stadskärnor, arbetarbostäder, 1900-talets förorter, gruvor, förhistoriska gravfält och moderna kyrkor. Riksintressen för kulturmiljövården utses av Riksantikvarieämbetet och omfattas av miljöbalkens 3 kap. (För info om riksintressen se www.raa.se).

RIKSINTRESSET VARBERG

Motiv

Det medeltida Varbergs slott och av detta beroende stadsbildningar som successivt uppstått i dess närhet vilka speglar den strategiska betydelsen för Danmark under medeltiden, men framför allt svensk stadsbyggnad under 1600-talet, samt utvecklingen under 1800-talet i bad- och kurortens spår.

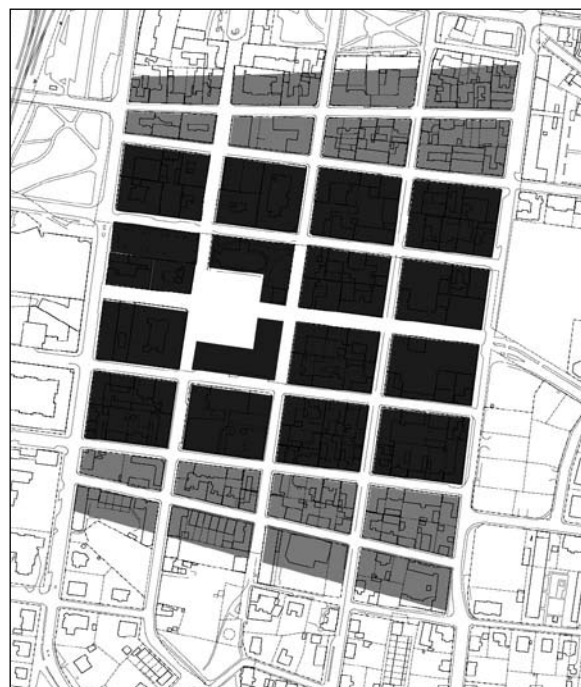
Uttryck

Slottet med delar från såväl dansk som svensk tid där befästningskonstens utveckling kan ses, samt nya användningar under 1800- och 1900-talen. Området för den medeltida staden Getakärr med kyrkoruin norr om nuvarande stadskärnan. Det tidiga 1600-talets stadsområde, Platsarna, som vid 1800-talets slut åter bebyggdes med trähus i gles stadsmässigt mönster. Varbergs nuvarande stadskärna som anlades efter en stadsbrand 1666 med regelbunden rutnätsplan och avslutande, svagt radierande gator i norr och söder, med småskalig trähusbebyggelse, huvudsakligen från 1700- och 1800-talen (=stadskärnan). Bad- och kurortsmiljöer från 1800-talets början samt det sena 1800-talets stadsutvidning mot norr, med järnvägsmiljön och annan bebyggelse (=Esplanadområdet).

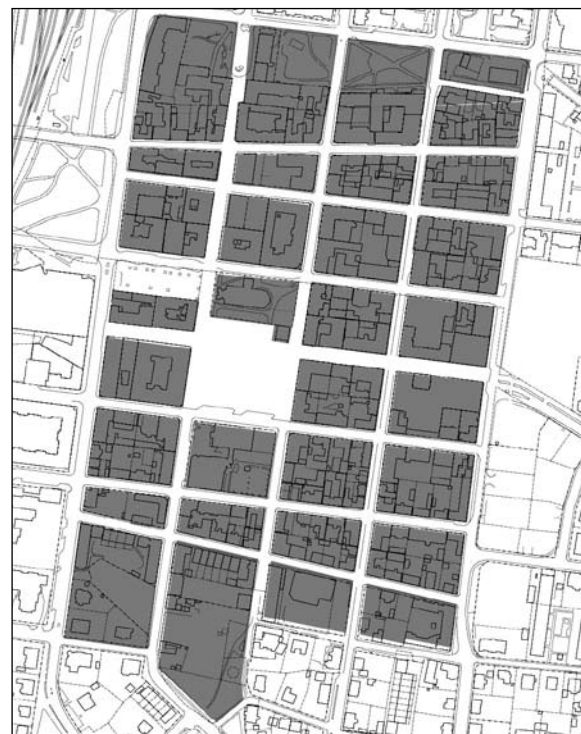
K-MÄRKT I LAGSTIFTNINGEN

Den kommunala plan- och bygglagshanteringen styrs av Plan- och Bygglagen (PBL). När det gäller kulturhistoriskt värdefull bebyggelse finns tre (generella) kravregler som utgör grund vid bedömning av frågor rörande bevarande, rivning och nybyggnation:

- 1) Hänsynskrav som tydliggör att nya byggnader ska utformas och placeras på ett sätt som är lämpligt bland annat med hänsyn till stadsbilden och kulturvärdena på platsen (PBL 2:6).
- 2) Varsamhetskrav som tydliggör att ändring av (befintliga) byggnader ska utföras med hänsyn till byggnadens karaktärsdrag och på ett sådant sätt att byggnadens tekniska, historiska, kulturhistoriska, miljömässiga och konstnärliga värden tillvaratas (PBL 8:17).
- 3) Förvanskingsförbud som tydliggör att en byggnad som är särskilt värdefull från historisk, kulturhistorisk, miljömässig eller konstnärlig synpunkt inte får förvanskas (PBL 8:13).

1666-års stadsplan

Stadskärnan idag

riktlinjer för hur stadens historiska dimensioner kan tillvaratas. Det handlar framförallt om att respektera det som är karakteristiskt för stadsbebyggelsen: det välbevarade gatunätet från 1660-talet med raka gator och relativt små kvarter, den låga skalan på bebyggelsen, samt den i många delar välbevarade äldre småskaliga tomtstrukturen med individuellt utformade byggnader som ger en varierad och upplevelserik stadsmiljö.

ESPLANADOMRÅDET – ÖVERGRIPANDE KARAKTÄRSDRAG OCH RIKTLINJER

Karakteristiskt för Esplanadområdet, som planlades först under 1800-talets senare del, är de allékantade gatorna, de påkostade högborgerliga hyreshusen i sten, institutionsbyggnaderna samt de tidstypiska parkinslagen som var ett nytt fenomen i den dåtida stadsplaneringen. Här är riktlinjerna formulerade för att värna det som finns kvar av 1885-års stadsbyggnadsintentioner och skapa förutsättningar för en utveckling som förstärker kvaliteterna i denna intention. Det handlar framför allt om att respektera den från början öppna kvartersstrukturen med fristående byggnader, att bevara den äldre ursprungliga bebyggelsen, att bibehålla alléer och parkmark samt att motverka ytterligare hårdgöring av grönytor.

STADENS KVARTER – RIKTLINJER FÖR HÄNSYN, VARSAMHET OCH SKYDD

För att konkretisera vad dessa riktlinjer innebär i praktiken gjordes även en kvartersvis genomgång av bebyggelsen i de båda delområdena. Syftet var dels att analysera kvartersbebyggelsens betydelse som förmedlare av stadsområdets historia och karaktär, dels ange riktlinjer för hänsyn, varsamhet och skydd inom respektive kvarter. Genom att studera varje kvarter för sig, tydliggöra årsringar samt med hjälp av foton och 3d-modellering visualisera bebyggelsens skala, volym och gestaltning kunde karaktärsdragen

i de olika kvarteren identifieras och riktlinjer för bevarande och utveckling formuleras.

I den äldre stadskärnan handlar det framför allt om att respektera den småskaliga tomindelningen, att värna äldre byggnader med tidstypisk karaktär, att bibehålla äldre byggnadsdelar såsom fönster, foder, dörrar, trappor, snickeridetaljer etcetera, samt att nya byggnader ska utformas som nya årsringar

Årsringarna i dagens stadskärna

ÖVERGRIPANDE RIKTLINJER ÄLDRE STADSKÄRNAN

Planstruktur

Den välbevarade rutnätsstrukturen från 1600-talet respekteras. Gator och kvarter innanför vallgatorna bibehåller sin nuvarande utformning.

Kvarterstruktur/tomtindelning

Möjligheten att avläsa och uppleva den äldre småskaliga tomtstrukturen värnas. Ytterligare sammanslagningar av äldre tomter undviks.

Vid nybyggnation eftersträvas en arkitektur som framhäver kvarterbebyggelsens ursprungliga tomtstruktur. Enhetligt utformade byggnadskroppar över flera tomter undviks. Den kringbyggda kvarterstrukturen med sammanhängande byggnadskroppar mot gatan respekteras.

Bebyggelse

Möjligheten att avläsa och uppleva årsringarna i bebyggelsen respekteras. 1700- och 1800-talsbyggnader med bevarad äldre karaktär skyddas. Övrig 1800-talsbebyggelse med betydelse för bibehållandet av stadsmiljöns småskaliga och variationsrika karaktär värnas.

Nya byggnader utformas som nya årsringar som i höjd och volym anpassas till omgivande miljö. Gestaltningsmässigt eftersträvas en arkitektur som bygger vidare på traditionen med individuellt utformade byggnadskroppar som inordnar sig i den befintliga stadsmiljöns karaktär.

ESPLANADOMRÅDET – ÖVERGRIPANDE RIKTLINJER

Planstruktur

Planstrukturen från 1885-års plan respekteras. Gator och kvartsmark som överstämmer med planen bibehålls.

Kvarterstruktur/Tomtindelning

Möjligheten att avläsa och uppleva ursprungliga intentioner avseende tomtindelning respekteras. Sammanslagning av tomter i kvarteren Djurläkaren och Flickskolan undviks och eventuella avstyckningar görs med respekt för befintlig kvarterstruktur. Institutionstomternas karaktär av hus-i-park respekteras.

Bebyggelse

Möjligheten att avläsa och uppleva ursprungliga intentioner med fristående bostadshus placerade i tomgräns respekteras. Institutionsbebyggelsens karaktär av hus-i-park värnas. Ytterligare hårdgöring av grönytor undviks. Byggnader med bibehållen äldre karaktär från perioden 1880-1930 bevaras. Tullhuset från 1700-talet bibehålls.

Nya byggnader utformas som nya årsringar som i höjd, volym och placering anpassas till kvarteret. Gestaltningsmässigt eftersträvas en arkitektur som inordnar sig i den befintliga miljöns karaktär.

Grönstruktur

Allér och parkmark är ett för 1880-talets tidstypiskt och karaktärsskapande drag som respekteras.

samtidigt som de inordnar sig i kvarteret på ett hänsynsfullt sätt.

I Esplanadområdet handlar det framför allt om att respektera den öppna kvarterstrukturen, att värna den äldre bebyggelsen och den ursprungliga tomtindelningen, samt att nya byggnader ska vara fristående och placeras i tomgräns i enlighet med den ursprungliga stadsplanens intentioner.

STADENS BYGGNADER – BEVARANDE, RIVNING OCH NYBYGGNATION

För att även kunna tydliggöra förutsättningarna för bevarande, rivning och nybyggnation valde vi att gå ner ytterligare en nivå och studera varje enskild byggnads funktion inom kvarteret och i förhållande till stadsbebyggelsens övergripande karaktärsdrag. Målsättningen var att skapa ett konkret kulturhistoriskt underlag för framtida plan- och bygglovshantering, ett underlag som inte bara tydliggör vilka byggnader som ska bevaras och anger riktlinjer för varsamhet och skydd, utan som även tydliggör vilka byggnader som kan rivas och anger riktlinjer för ny bebyggelse.

Tillsammans med arbetsgruppen formulerade vi kriterier för bedömning av 1) vilka byggnader som ska bevaras och vilka som kan rivas och 2) i de fall byggnaden kan rivas ta ställning till om befintlig byggnadsvolym ska bibehållas eller om en ökad byggnation är möjlig. Dessutom studerade vi förutsättningarna att uppföra nya byggnader på idag obebyggd tomtmark (s.k. ”infills”). Resultatet blev ett kulturhistoriskt underlag som rör sig på tre nivåer:

- Stadens övergripande karaktär med riktlinjer för planstruktur, tomtindelning och bebyggelsen.
- Kvarterbebyggelsens karaktär med riktlinjer för hänsyn, varsamhet och skydd.
- Den enskilda byggnadens betydelse i förhållande till kvarteret och till staden i stort med riktlinjer för bevarande, rivning och nybyggnation

Modell över Varbergs stadskärna idag.
Karakteristiskt är den välbevarade
rutnätsplanen med ett regelbundet
gatunät och relativt små kvarter, den
låga skalan samt den i många delar
bevarade äldre tomtstrukturen med
individuellt utformade byggnader
som ger en varierad och
upplevelserik stadsmiljö.
Modell: Lisa Fernell,
3D-grafiker

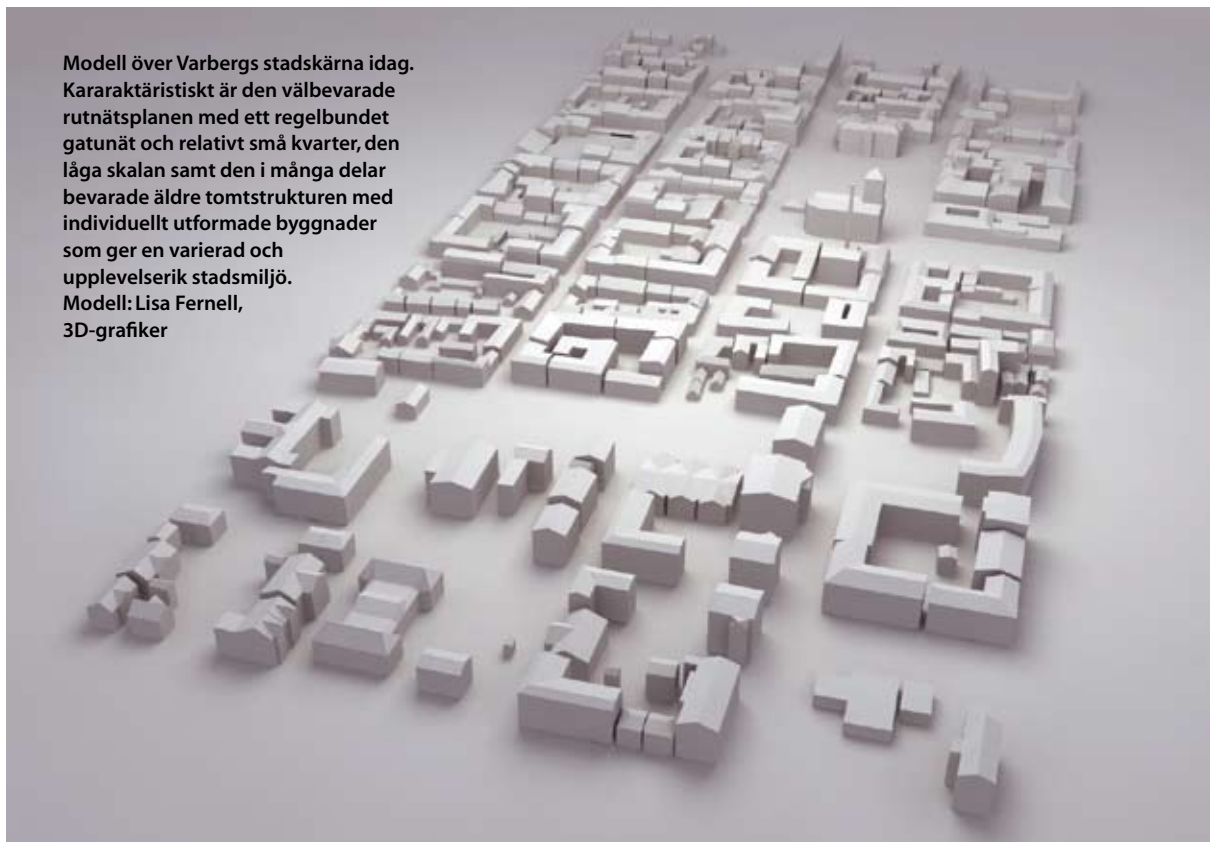
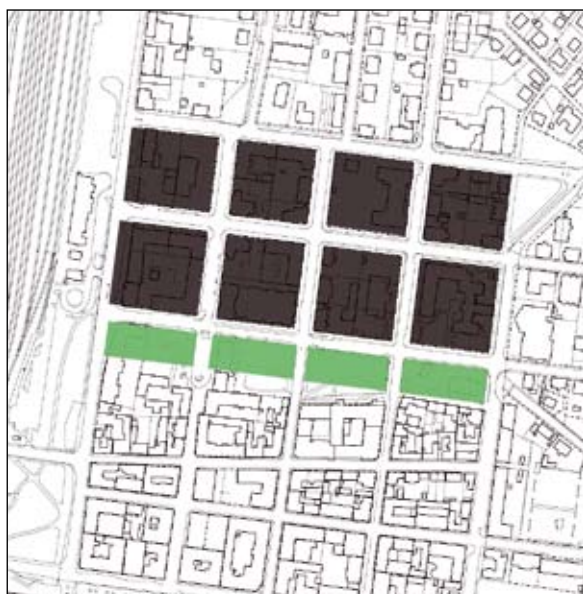
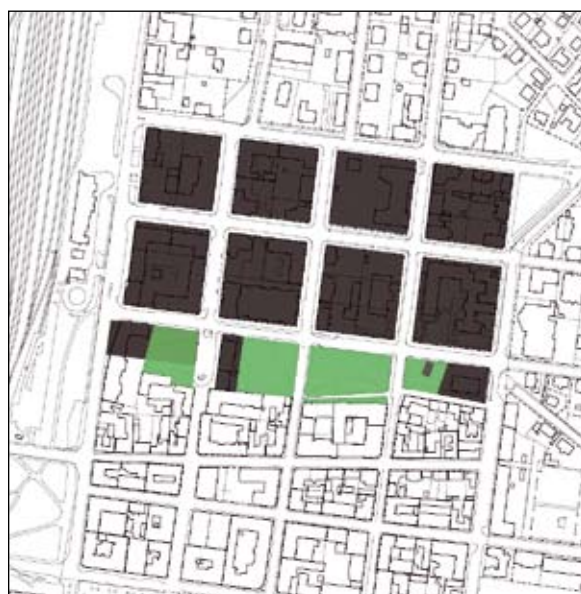

Bild 5a: 1885-års stadsplan

■ Kvartersmark för bebyggelse ■ Parkmark

Bild 5b: Esplanadområdet idag

Byggnad bevaras
 Byggnadsvolym bibehålls
 Ökad byggnation möjlig
 Ny byggrätt möjlig (infill)

En utmaning för oss som arbetar med den kulturhistoriska dimensionen i stadsutvecklingen är att skapa förutsättningar för bevarande och utveckling av bebyggelsen. Det handlar om att bredda perspektivet och inte bara bedöma vilka byggnader som ska bibehållas/bevaras utan även bedöma vilka byggnader som kan rivas och var det finns outnyttjad tomtmark som kan exploateras. I det här projektet fick vi möjlighet att arbeta med båda dessa aspekter på ett kreativt och spännande sätt.

Rapporten är tänkt att utgöra ett kulturhistoriskt underlag vid bedömning av plan- och bygglovsfrågor. Det kommer således att vara ett av flera underlag som ligger till grund för bedömningen av ett enskilt ärende. Under februari och mars 2012 var förslaget ute på samråd med möjlighet för berörda fastighetsägare och allmänheten att lämna synpunkter. I maj 2012 godkändes underlaget av Byggnadsnämnden.

Ett av Varbergs få bevarade 1700-talshus finns på Kyrkogatan.

BEDÖMNINGSKRITERIER FÖR DEN ÄLDRE STADSKÄRNAN

Byggnad bevaras

Byggnad från 1700- och 1800-tal med bevarad äldre karaktär. Äldre byggnad som trots förvanskad exteriör bedöms väsentlig för att bibehålla en småskalig och variationsrik stadsmiljö. Välbevarad byggnad från perioden 1900 till 1960-tal som representerar en intressant årsring i stadsmiljön.

Byggnad kan rivas

Förvanskad äldre byggnad som inte bedöms väsentlig för bibehållandet av en småskalig och variationsrik karaktär inom en viss miljö. Byggnad från perioden 1900 till 1960-tal med förändrad karaktär. Byggnad uppförd efter 1960-talet.

Byggnadsvolym bibehålls vid rivning

Byggnad som i sig inte bedöms så viktig att ett rivningsförbud är motiverat, men där ett bibehållande av skalan är väsentlig, antingen för att stadsmiljöns småskaliga och varierade karaktär ska värnas eller för att exploateringsgraden redan bedöms vara maximerad. Vid en eventuell rivning ska därför ny byggnad uppföras med en byggnadsvolym lika befintlig byggnad.

Ökad byggnation möjlig vid rivning

Byggnad som i sig inte bedöms så viktig att ett rivningsförbud är motiverat och där en ökad exploateringsgrad bedöms möjlig. Vad detta innebär i praktiken beror på den omgivande miljön. I vissa fall kan byggnadshöjden utökas, i andra fall kan befintlig byggnadsvolym utökas men inte byggnadshöjden. Vilken exploatering som är lämplig prövas i varje enskilt fall i samband med bygglovsansökan eller upprättande av detaljplan.

Ny bygggrätt möjlig (infill)

Obebyggd tomtmark som bedöms möjlig att utveckla för ny bebyggelse. Lämplig exploateringsgrad beror på den omgivande miljön och prövas i varje enskilt fall i samband med bygglovsansökan eller upprättande av detaljplan.

Kulturhistoriskt värdefulla ekonomibyggnader i Halland

Text: Catharina Svala Foto: Björn Ahnlund

Projektet är ett samarbete mellan Kulturmiljö Halland (bebyggelseantikvarie Björn Ahnlund), SLU Alnarp (Catharina Svala, docent i lantbruksvetenskap) samt Kulturmiljöenheten vid Länsstyrelsen och utgår från Miljömål 13: Ett rikt odlingslandskap, delmål 6. Kulturhistoriskt värdefulla ekonomibyggnader samt regionens Tillväxtprogram, tillväxtområde Upplevelsenäringen. Projektet finansieras av den Europiska jordbruksfonden för landsbygdsutveckling.

Syftet har varit att öka kunskapen om jordbrukets ekonomibyggnader i Halland ur ett kultur- och lantbrukshistoriskt perspektiv och därmed stärka den regionala och lokala identiteten. Arbetet skall även kunna vara planeringsunderlag och stöd för bevarandeinitiativ och stimulera till återanvändning och bevarande. Arbetet har utförts dels som en genomgång av bebyggelsedatabasen och dels som fältstudier. I fokus är de små och medelstora, centrala ekonomibyggnaderna och deras relation inom gården och i landskapet. Godsens har fått marginell belysning liksom komplementbyggnader som exempelvis kvarnar, smedjor och annat som vi hoppas kunna komma tillbaka till vid senare studier.

Jordbrukets bebyggelse förändras genom århundradena och anpassas efter rådande produktionsförhållanden, lokala sedvänjor och centrala påbud. Ekonomibebyggelsen har förutom de historiska värdena en stor betydelse för upplevelsen av landskapet och landsbygden. Nedan listas de frågeställningar som ställdes inledningsvis och därefter följer svaren i en förkortad form, vilka kan ses som en sammanfattning av studien.

Vilka typer och tidsskeden finns representerade i den befintliga ekonomibebyggelsen?

– Halland utgör en modell av ekonomibebyggelsen och lantbrukets utveckling från 1600 till dagens situation i Sverige. Ladugårds- och logbyggnader från 1600- till början av 1800-talet är idag sällsynta men förekommer på flera håll, särskilt i norra Halland. De är i regel uppförda i skiftesverksteknik. Huvuddelen av de befintliga ekonomibyggnaderna är uppförda efter den agrara revolutionen på 1800-talet. Dessa är betydligt större än de äldre byggnaderna och uppförda i delvis nya byggnadstekniker såsom gjutteknik. Typritningar blir nu vanliga. Det tidiga 1900-talets småbruk är samtidigt väl representerad där den med bostaden sammanbyggda ekonomibyggnaden är något av ett kännetecken för Halland. Mekanisering, rationalisering och specialisering under senare delen av 1900-talet har skapat allt större enheter vilka efterhand kommit att placeras utanför själva gårdsmiljön.

Bild 1: Klockargården i Vallda kyrby är en typisk nordhalländsk kringbyggd gård.

Hur har funktionerna förändrats över tid och hur har det påverkat byggnaderna?

– I norra delen av länet finns fler äldre bevarade byggnader. Förändringstrycket var lägre då allmogen haft flera olika näringsfång. Utefter kusten ned mot Halmstad finns flera fina exempel på traditionell bebyggelse. I inlandet och i södra delen av länet har förändringarna gått längre då lantbruket utvecklades och specialiserades. Den ökade produktionen krävde bland annat nya, större byggnader för lagring av spannmål med mera. Mellan Laholm och Halmstad finns fina exempel på den så kallade ”stationshusarkitekturen” från tidigt 1900-tal.

Vilka kulturbistoriska värden finns representerade i befintlig bebyggelse? Hur ska de förmedlas till ägare o allmänhet? Hur ska de bevaras och vilka insatser krävs?

– Studien visar att det finns både enskilda intressanta byggnader som sammanhängande miljöer som bör bevaras och beskrivas bättre. Studien pekar dessutom på att få av de värdefulla byggnaderna används eller ägs av aktiva lantbrukare. Bevarandeinitiativ måste därför ske brett och generellt.

Vad innebär den pågående utvecklingen av jordbruket för lantbrukets ekonomibyggnader och därmed för kulturlandskapet? Hur kan den påverkas i enlighet med miljömålet Ett rikt odlingslandskap, delmål 6?

– Många mindre och medelstora gårdar friställs från jordbruket, vilket får till följd att byggnader förfaller och rivs och markerna växer igen. För ett aktivt bevarande och brukande krävs att fortsatta initiativ görs på region-, kommun- och bygdenivå.

Bild 2: Mesulakonstruktion, Ulvatorp, Sällstorp

Kan vi stimulera till att kulturhistoriskt värdefulla ekonomibyggnader och gårdsmiljöer bevaras och används genom att identifiera värdena och lämna bidrag till vård?

– Ja, intresset bland de brukare och ägare vi mött är stort för mer kunskap om historia, funktion och teknik. När det gäller så kallade överloppsbyggnader skulle även ett mindre bidrag i många fall kunna stimulera bevarande.

Kan kulturhistoriskt värdefulla ekonomibyggnader och gårdsmiljöer få nya funktioner inom lokal besöksnäring och småskalig livsmedelshantering och därmed bidra till landsbygdsutveckling?

– De byggnader vi besökt har en förhållandevis god teknisk kvalitet. Med kunskap och hänsyn kan många av dem bevaras om de ges nya uppgifter så att de kan försvara sina kostnader. Att kunna återknyta till dess ursprungliga funktion, livsmedelsproduktion, kan också ha ett symboliskt värde i ett jordbrukslän som Halland.

Ekonomibyggnaderna är tydligt formade efter de olika funktioner de inrymt. Moden och tidsström-

ningar förekommer men funktionen har vägt tyngst. Förnyelse och förändring sker när behovet krävt det. Fungerar en byggnad kan den få bli nästan hur gammal som helst. Utvecklingen i Halland skiljer sig inte i detta avseende från utvecklingen i Sverige i stort. I bygder med olika försörjningsalternativ, runt de större tätorterna och utefter kusten och i skogsbygden har förändringstakten varit lägre. Nedan följer en översiktlig beskrivning av utvecklingen i länet.

I Kungsbacka kommun finns många fina, välbevarade ålderdomliga gårdar både i anslutning till kusten och i inlandet. I inlandet finns även de modernare gårdarna. Förhållandevis många gårdar är halvslutna och slutna, med relativt låga ekonomibyggnader som omger vackert stensatta gårdsplaner. Flera av de traditionella kungsbackagårdarna utmärks även av de flacka och valmade taken med enkupigt tegel. Redan i slutet av 1700-talet blev taktegel vid sidan av halm ett vanligt material hos allmogen i dessa trakter. Kuststräckan kring Onsalahalvön och Särö gav utmärkta förutsättningar för kustsjöfart. 1700-talsresenärer berättar att allmogen förutom jordbruk även var duktiga hantverkare som byggde båtar som såldes till Bohuslän, möbler som såldes till Göteborg och textilhantverk som såldes till uppköpare från Borås och Marks nuvarande kommuner. Olika näringsfång gav stabil försörjning och man kunde kosta på sig att vara konservativ. Hantverkarskunnandet har säkerligen bidragit till att byggnaderna har förhållandevis god teknisk kvalitet så att de kunnat stå emot tidens tand (bild 1).

I ett område strax söder om Lygnern och på flera håll i norra delarna av Varbergs kommun finns bevarade ekonomibyggnader med mesula, det vill säga en mittstolpe som bär upp takkonstruktionen. Tekniken,

som har rötter i forntiden, användes ända in på mitten av 1800-talet i Halland. I Äskhult i Förlanda socken är en av ladugårdarna daterad till tidigt 1600-tal. Det yngsta belagda exemplet på mesula som vi hittat är en ladugård på Vendelsö som skall vara byggd så sent som på 1860-talet. Byggnadstekniskt är de mycket lika varandra (bild 2).

De kringbyggda gårdarna förekommer i hela Varbergs kommun utom i de nordöstra delarna, det vill säga just de socknar som tidigare tillhört Västergötland och "gamla Sverige". Den östligaste kringbyggda gården ligger typiskt nog i Grimmares socken, alldeles på gränsen mellan Halland och Västergötland. I de södra delarna blir bostadshusen lägre, oftast en våning, taken blir brantare och gårdsplanens stenhällar allt ovanligare. På slätt- och mellanbygderna i Varbergs kommun finns storgårdar med storslagna ekonomibyggnader från mitten av 1800-talet. De har fungerat som föregångare för bondejordbruket som kunde bygga nya ekonomibyggnader mot slutet av seklet. I Gödestad finns en naturstensladugård med spetsiga fönster i trä av Löfvenskiöldskt snitt. Viskadalen präglas av yngre lantbruksbebyggelse från i huvudsak mitten av 1900-talet i funkisanda. Skällinge och Valinge är mer ålderdomligt. I inlandet,

som numer är skogsbygd, finns en hel del smågårdar där bostadshuset kan vara riktigt gammalt och med ekonomibyggnader i nationalromantisk anda från tidigt 1900-tal.

I kustnära lägen i Falkenbergs kommun finns de traditionellt kringbyggda gårdarna av samma typ som i södra delen av Varbergs kommun, med låga längor i skiftesverk. De branta takfallen är fortfarande i viss utsträckning täckta med halm. Gårdsplanen är stensatt med mindre fältsten. De kringbyggda gårdarna är sedan länge inte lantbruk utan bostads- och fritidsfästigheter. I en del fall har de utvecklats och förändrats till hästgårdar. "Staffens" i Olofsbo är en välkänd kringbyggd gård som numera är hembygdsgård och byggnadsminne. En annan välbevarad och fin representant är gården Holmarör. Den är traditionellt kringbyggd med portlider och stenlagd gårdsplan. Stalldelen är förnyad och förlängd men i ursprungligt läge. Den är byggd i korsvirkes- och regelverks konstruktion med lertegel i facken. Genom att utveckla trädgården under 1900-talet, med fruktförsäljning till Falkenberg kunde ekonomibyggnaderna behållas i traditionell form och volym. I anslutning till bostaden finns en stenbyggd källare för fruktförvaring (bild 3).

Bild 3: Holmarör 1:4, Stafinge socken.

Bild 4: Slätten 1:4, Skrea socken

Ända in i staden finns några fina exempel på små traditionella gårdar som kunnat bevara sin ursprungliga karaktär. De berättar om platsen för dagens stadsbor och besökare, om ett annat landskap och en annan tid. Två fina representanter är Adolfsro och Ryabäck. De har köpts fria under småbruks- och egnahems-eran. Läget nära staden uppfyllde även syftet med småbruks-/egnahemspolitiken där gården utgjorde bostad och självhushållning och gårdsfolket arbetskraftsreserv för stadens och industrins utveckling under 1900-talet. Byggnaderna kunde bevaras i sin äldre skala i det småskaliga jordbruket.

Det finns flera stora gårdar i Falkenbergs kommun som tidigt kunde tillgodogöra sig den agrara revolutionens odlings- och teknikkunnande. Dessa har sedan fungerat som stilbildare för omgivningen. Gården Björnhult, exempelvis, har ekonomibyggnader inspirerade av Löfvenskiölds arkitekturidéer som bildat skola både vad det gäller ekonomibygg-

nader i natursten och de med gjutna väggar i omgivande jordbruksbygder. Fönstren är inte sällan med gjutjärnsbågar vilket skvallrar om tillkomst kring sekelskiftet 1900. Vid gården Slätten strax utanför Falkenberg finns till och med en vandring med stora kugghjul på marken som kraftkälla till hisssystemet med släphiss över skullen. Innovationen med vandringer är gammal men infördes i jordbruksteknologin under mitten av 1800-talet. Vandringer för drift av tröskverk finns bevarade på flera håll i länet. Denna, som använts till både hisssystemet och tröskverket och kanske även fler arbetsuppgifter, är unik i sitt slag i landet! När elektriciteten kom under början av 1900-talet blev vandringsarna omoderna samtidigt som hissarna kunde vidareutvecklas och drivas av kompakta elmotorer. Gården var under slutet av 1800-talet en toppmodern anläggning med inriktning på mjölkproduktion för att senare utvecklas mot spannmålsproduktion (bild 4).

Nästa steg i utvecklingen visar den imponerande Hackarpsladan i Faurås med sina dubbla hissystem drivna av elektricitet. Ekonomibyggnaden är byggd för specialiserad spannmålsproduktion och unik i sitt slag, dels funktionellt jordbrukshistoriskt och dels i sin form som en tidig funkisbyggnad. Fönstren är en generation äldre och verkar vara återanvända från en tidigare byggnad.

De lite lättare jordarna kunde ge en stabil produktion tack vare handelsgödselns införande. Lantbrukskooperationens högsäte i Halland ligger i Falkenbergs kommun och är sedan 1980-talet inrymd i en gammal magasinsbyggnad i hamnen. Export av spannmål och import av handelsgödsel har skett i stor skala från Falkenbergs hamn.

Äldre jordbruksbebyggelse från perioden före den agrara revolutionen är inte särskilt framträdande inom Halmstads kommun. De kringbyggda gårdarna är förhållandevis sällsynta här. Det rör sig idag om en handfull bevarade objekt. I Breareds socken återfinns till exempel gårdarna Backen och Svalilt med ålderdomliga rundade ekonomibyggnader i skiftesverk. Anledningen till detta går tillbaka på jordbrukets omdaning från andra halvan av 1800-talet och framåt, som i Halmstadtrakten och södra Halland varit sär-

skilt stark. Framstegen låg främst hos de medelstora gårdarna. Söder om Halmstad är utvecklingen något senare med en tydlig hausse kring slutet av seklet med bland annat en intensiv period av tegelarkitektur, ofta kallad stationshusstil. Storgårdar som Slottsmöllan, Lilla Böslid och sockerbruksbyggena i Halmstad och Genevad har varit förebild för de då engagerade jordbruksföretagarna. Trakten kring Harplinge kan ses som centrum för utvecklingen av gjuthustekniken. Tekniken finns beskriven i 1800-talets tekniska tidskrifter. Vid Vrangelsro finns en tidig sådan byggnad. Hushållningssällskapet i länet drev en tidig lantbruksskola just här, vilken startades år 1859. Hushållningssällskapets utbildningssatsning kan förklara utvecklingen. Mer tid och forskning behövs för att klargöra sambanden (bild 5).

I Hylte kommun finns en myckenhet ekonomibyggnader från perioden 1850-1920 samt en hel del i nationalromantisk anda säkerligen inspirerat av boken "Svenska allmogehem" från år 1909. Gårdarna har ofta en mer smäländsk och mellansvensk uppbyggnad och plan med körbroar och friliggande ekonomibyggnader. Kringbyggda gårdar saknas numera helt i Hylte kommun men har tidigare förekommit i den västra

Bild 5: Ladugård i Skintaby
uppförd i gjutteknik.

Bild 6: Gårdarna i Hylte kommun har ofta en öppen eller till och med upplöst gårdsform. Rya 1:3, Långaryds socken.

”halländska” delen. Denna liksom andra kulturgränser motsvaras här således av den gamla dansk-svenska gränsen (bild 6).

Timmerbyggnader är vanliga, men även en hel del i natursten. Många gårdar har karaktär av skogsgårdar med mångsyssleri i olika former. I Hylte har det troligen varit hantverk och skogsarbete som dominerat. Ekonomibyggnader i trä är vanligtvis panelklädda. De äldsta bevarade ekonomibyggnaderna är uppförda i liggande timmer, ofta i kombination med skiftesverk och/eller regelverk. Liknande blandning känns igen från bland annat Kungsbacka. Allmänt kan antas att byggnader med utstickande knutskallar, vilka ofta

är inklädda i knutlådor, är den äldsta varianten. En sådan byggnad är den gamla ladugården på Amfrebo 1:4 i Långaryds socken.

En intressant byggnadstyp är de ekonomibyggnader i fältsten uppförda på mindre gårdar under 1910- och 20-talen och som förekommer i ett stråk från södra Hylte ned mot Halmstads och Laholms skogsbygder. Dessa byggnader är ofta ett karaktäristiskt inslag på småbrukargårdar i dessa trakter.

Södra Halland har mycket gemensamt med norra Skåne vad gäller byggnadsteknik och materialval. I det äldre byggnadsbeståndet förekommer både lertegel

Bild 7: I Byn Bökhult i Tönnersjö socken är flertalet ekonomibyggnader uppförda i fältsten. På Västergård är även bostads- huset i sten.

och kline. Skiftesverk i ekonomibyggnader är vanligt, liksom korsvirke. Jordbrukets förändring i Laholms kommun kom något senare än i övriga Hallandskommuner. Dels beror detta på förhållandevis lätta jordar och på flera dominerande gods- och storjordbruk som inledningsvis troligen verkade tillbakahållande på sina arrende- och dagsverksbönder.

Med mägerl- och guanoimportationen under slutet av 1800-talet ökade skördarna enormt. Detta kan avläsas i tegelarkitekturen som förekommer både vad gäller ekonomibyggnaderna och den tidiga industrin. Genevads sockerbruk är ett mycket tydligt exempel. Järnvägsutbyggnaden gav både avsättningsmöjlig-

heter för havre, smör, ost och sockerproduktion samt möjlighet att köpa trävaror, gjutjärnsdetaljer med mera till husbyggen.

I kommunen finns inte så mycket bevarat av den allra äldsta ekonomibebyggelsen. Endast ett drygt tiotal helt kringbyggda gårdar har bevarats varav övervägande del ligger i skogsbygden, i Knäred, såsom den välkända Bollaltebygget, i Hishults eller Våxtorps socknar. Skiftesverk och regelverk kombineras i Laholms kommun med korsvirke.

I Yllevad på Hallandsåsens nordsluttning finns en ladugård och loge i synligt korsvirke. Bostadslängan ligger i vinkel, en vinkel som inte är rät. Det var först under 1800-talet som idealet med räta vinklar slog igenom inom lantbruket. Ladugård och bostadshus ligger troligen i ursprungligt läge i en tidigare fyrkantig gård väl synligt på Hallandsåsens norrs sluttning (bild 8).

Bild 8: Gård i Yllevad på Hallandsås med ekonomibyggnad med synligt korsvirke.

Överlopps- byggnader

Lena Berglund

Det finns många slag av ersättningar och stöd till jordbruket och 2007 tillkom några nya. Bland annat Utvald miljö där länen och regionerna i Sverige kan välja vad man vill satsa på. I Halland har vi till exempel ersättning till restaurering av så kallade överloppsbyggnader.

Det handlar om gårdarnas mindre byggnader, varav somliga något avsides belägna på grund av brandfaran. Husen står ofta kvar men förfaller då de mist sin funktion. Ersättningen till fastighetsägaren är 14 300 kronor och är tänkt som en uppmuntran till bevarande. Kanske behövs ny taktäckning, nya hörnstolpar eller någon annan konstruktionsdel för byggnadens överlevnad, i åtminstone fem år till. Kriteriet för att kunna få ersättning är att byggnaden ska vara kulturhistoriskt intressant.

I Halland har hittills lämnats in 45 ansökningar för restaurering av överloppsbyggnader, varav tre inte uppfyllde kriterierna för ersättning. Det är nära tio per år vilket tangerar vårt uppsatta mål. De aktuella byggnaderna är väl fördelade över länet. Men då vi

saknar kunskap om den historiska geografiska spridningen och vad som finns kvar idag är en inventering av befintliga överloppsbyggnader önskvärd. Då kan en prioritering göras och ersättningen fördelas på ett optimalt sätt. Tanken är att vanligt förekommande byggnadstyper ska representeras i alla de delar av länet där de funnits och att även sällsynta byggnadstyper ska bevaras. Den lokala variation i byggnadssätt som kan ha förekommit är också intressant att kunna påvisa.

Om man ser tillbaka i historien utgjordes gårdar under bondestenåldern för omkring 5 000 år sedan av hus för både människor och förvaring av mat till såväl folk som få under vintern. Under järnåldern, för omkring 2000 år sedan, förändrades jordbruksteknologin och klimatet blev kyligare. Detta fordrade

kanske stallning av djuren under vintern och bostads-
huset kompletterades med ett fähus och utrymmen
för foder. Framåt vår tid växte gårdarna ihop till de
fyrhängade gårdar som i Halland varit vanliga under
historisk tid. För eldfångd verksamhet i smedjor, bas-
tur och kölpor byggdes även fortsättningsvis separata
byggnader. Också jordkällaren kunde byggas en bit
från gården, till exempel i en jordkulle med norrvänt
läge om den inte grävdes ner som en källare invid eller
under boningshuset.

Av inkomna ansökningar intresserar särskilt två
ängslador i det inre av Falkenbergs kommun. Denna
byggnadstyp anses inte ha funnits i Halland, men
dessa två benämns enligt äldre kartbeskrivningar som
ängslador. En annan ovanlig byggnad är en lada på
Vendelsö med en takkonstruktion som kallas mesula.
Den har rötter i bondestenålder och kan ännu ses i
ett trettiotal ekonomibyggnader i norra halvan av
Halland. Det anses vara en obruten tradition sedan
medeltiden att bygga med mesula och den levde ända
fram till mitten av 1800-talet. Bland ansökningarna
finns tre smedjor där ässja, bälg och redskap finns kvar.
Överloppsbyggnader inreds ibland till små museer
men de används vanligen som förråd för diverse ting
som kan vara bra att ha någon gång.

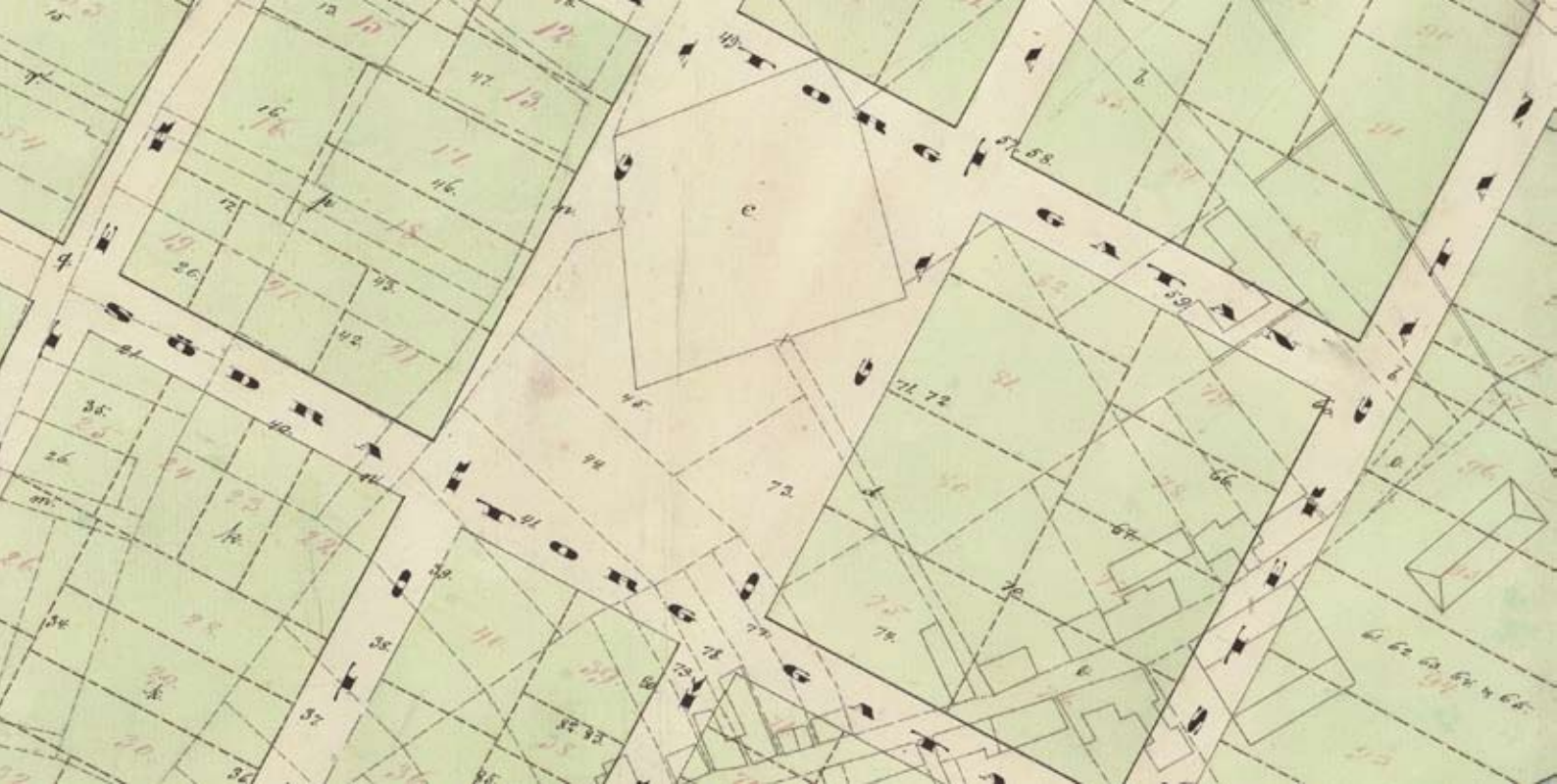
De flesta överloppsbyggnaderna har tillkom-
mit under 1700- och 1800-talen för funktioner
som inte längre ingår i livet på landet. De som står
kvar är oftast från tiden efter laga skiftet (mitten av
1800-talet) då gårdarna i en by flyttades om och ut
på markerna. De äldsta bevarade typerna är smedja,
skvaltkvarn, mindre ekonomibyggnad med mesula-
takkonstruktion och/eller byggd i skiftesverksteknik,
ängslada, sockenmagasin, brygghus och kölpor. Av lite
yngre slag är vattenkvarnar, verkstäder, jordkällare,
torp, traktorgarage, vedbodar, vagnslider, hönshus
och småbrukens mindre ekonomibyggnader.

Den allra vanligaste överloppsbyggnaden är jordkäl-
lare som finns kvar i stort antal – nästan varje gård
hade en. De flesta har byggts runt mitten av 1800-ta-
let som förvaringsplats för potatis som var en ny gröda
då. Ibland finns en särskild jordkällare för frukt, som
inte kunde samsas med annat; enstaka jordkällare är
vitkalkade och kan ha använts för mjölkkyllning. Ba-
serat på ett litet urval och genom iakttagelser under
mina arbetsresor i landskapet vågar jag ha en åsikt om
förekomsten av olika lokala byggnadstraditioner inom
Halland. I Hyltetrakten är tunnvalv det vanligaste,
i södra Halland är det ofta ett brutet trätak ovanpå
källaren som ger ett extra förvaringsutrymme under
takåsen. Denna typ är även vanlig i Västergötland och
materialet beror förstås på vad som fanns att tillgå.
I 17- och 1800-talens skogfattiga Halland täcks
jordkällarna ofta med flata takhällar och ett tjockt
gräställe. Förhoppningsvis kan denna bild revideras
när vi får bättre systematiserad kunskap om länets
skiftande typer av jordkällare.

Av kategorin linbastu har vi inte fått in en enda
som förslag att restaurera. Det beror troligen på att de
som finns kvar redan är omhändertagna och i någor-
lunda gott skick genom hembygdsrörelsens försorg. I
ett specialprojekt har en maltkölna, helt i kallmurad
marksten, restaurerats i Ås, Vessige socken. Denna
är ett besöksmål i Ekomuseum Ätradalen. Två större
sädesmagasin finns på listan över restaureringsobjekt.
Detta är en särskild del av historien då en storgård
eller kyrkan samlade in säd för senare fördelning till
byarnas befolkning.

Ersättningen finns kvar till och med år 2013 och
går att ansöka om när som helst under året. Blanketter
finns på Jordbruksverkets hemsida www.jordbruksverket.se – blanketter, stöd, miljöinvestering med fast
ersättning (utvald miljö).

En 1700-talstomt i Kungsbacka

Christina Rosén

Stortorget i Kungsbacka har inte alltid varit ett torg. Den rätvinkliga stadsplan vi ser idag kom till först efter den stora stadsbranden 1846, då också den nya kyrkan byggdes. Dessförinnan var den södra delen av dagens Stortorget kvartersmark, medan den norra delen hyste kyrka och kyrkogård. Kyrkans placering kan man se än idag som en markering i torgets stenläggning.

Staden Kungsbacka anlades någon gång under 1400-talets första hälft. Av allt att döma var staden länge mycket liten och stadsborna få. I mönstringslängder från 1580-talet mönstrades 25 vuxna män, att jämföra med till exempel 114 i Varberg. Ännu långt in i 1700-talet var staden glest bebyggd och stora ytor användes till trädgårdar och odlingsmark. Det finns endast få spår kvar från den äldsta tiden, men det verkar som om de första husen byggdes ungefär vid dagens Hamntorget. Under 1500-talet hotades staden av nedläggning, men fick trots allt leva kvar.

Staden växte sakta. I den första mantalslängden från 1662 förtecknades 83 vuxna (15-63 år), fördelade på 38 hushåll. Som jämförelse kan nämnas att Varberg samma år hade 399 mantalsskrivna invånare och Halmstad 427. Det var skillnad på städerna! (Figur 1.)

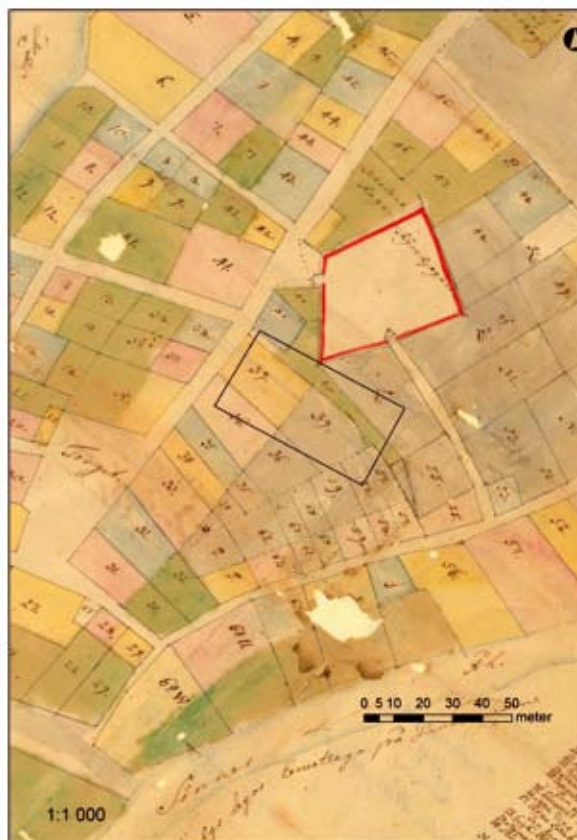
Sommaren 2011 fick vi anledning att undersöka en del av det nuvarande torget, den södra delen som var bostadskvarter före branden. Det har gjorts flera arkeologiska undersökningar i Kungsbacka innerstad under de senaste decennierna. De flesta har dock

Figur 1. Kartan från 1856 visar de förändringar som gjordes efter den stora stadsbranden. Det nya, rätvinkliga gatunätet är markerat med grön färg, medan den gamla indelningen är streckad. Vi undersökte tomten som här har nummer 44.

varit små förundersökningar och det har bara gjorts enstaka större undersökningar. Orsaken till detta är att man ofta bara har hittat det som arkeologerna kallar kulturlager, det vill säga olika slags jordlager som har kommit till när människor bott på en plats, byggt hus, kastat avfall och odlat. Men det är endast på några få platser som man har hittat husgrunder och andra tydliga konstruktioner. Att "bara" hitta kulturlager har hittills inte räckt som motiv för att göra en större utgrävning. Nu håller emellertid detta på att förändras, tack vare ny forskning kring odling i städerna.

Av de äldre kartorna framgår att stora delar av stadstomterna i Kungsbacka sannolikt varit trädgårdar och att flera tomter kanske inte blivit bebyggda förrän under sen tid. Så var det i många städer under både medeltid och nyare tid. Under de senaste åren har städernas odlingsjordar blivit ett viktigt forskningsområde och arkeobotaniska analyser av växtrester i jorden har givit helt ny kunskap om odling, djurhållning och mathållning i städerna. Undersökningen på Stortorget, en av få kvarvarande större orörda ytor inom stadsområdet, gav en unik möjlighet att med nya metoder undersöka en hel stadstomt, med dess olika funktioner, tomtgränser, bebyggelseområden och odlingsytor.

År 1750 gjordes en karta över alla tomter i staden med nummer och en förteckning över dem som ägde tomterna (fig. 2). "Vår" tomt hade då nummer 39 (det kommer sedan att ändras till 41 och ännu senare till

Figur 2. Kartan från 1750 visar den dåvarande kvartersindelningen. De grå och gröna markeringarna är trädgårdar och kålgårdar – större delen av stadens yta. Grävningsområdet har markerats med en ruta. Norr härom ligger kyrkogården.

44) och ägdes enligt kartan av Erik Andersson. Det är allt vi får veta där. Från 1771 och framåt har vi husförhörlängder att tillgå för Kungsbacka. Husförhörlängderna var en sorts folkbokföring, samtidigt som husförhören var ett sätt att kartlägga folks kristendomskunskaper, läs- och skrivkunnighet och allmänna vandel. Här får vi oftast uppgifter om alla som bodde i ett hushåll – föräldrar, barn, tjänstefolk och eventuella inneboende. För personhistorikern är dessa längder en guldgruva.

År 1771 bodde följande personer på vår tomt: änkan Margareta Andersdotter 54 år, pigorna Karin och Maret, 30 respektive 28 år och glasmästaren

Pettersson, som dock inte var närvarande vid husförhöret. Frågan är nu om det fanns någon koppling mellan dessa människor och Erik Andersson som ägde tomten 20 år tidigare? Jodå. Margareta Andersdotter hittar vi i bouppteckningsregistret för Kungsbacka, där vi finner bouppteckningen efter krögaren Erik Anderssons änka Margareta Andersdotter "vilken med döden avled den 28 sistlidna november, utan bröstarringar". Året var 1777. Egenheten uppgavs av den avlidnas "i huset intagna släktingen borgaren och krögaren Jacob Hellman och dess hustru". Här får vi alltså veta att Erik Andersson dog någon gång före 1777, men efter 1750, då han stod som tomtägare. Vi får också uppgiften att han var krögare.

Nästa steg är att leta i dödboken, en förteckning över dem som avled och begravdes i staden. Från år 1770 hittar vi då uppgiften att Erik Andersson på Mellangatan avlidit den 30 oktober, "af ålderdomssvaghet", 61 år gammal. Han begravdes den 4 november på stadens begravningsplats. Erik Anderssons sista resa blev kort – kyrkogården låg omedelbart norr om hans tomt, på det som idag är norra delen av Stortorget – se kartan fig. 2.

Jacob Hellman och hans hustru Karin Eriksdotter Hellman övertog sedan gården på tomt 41. De kom inte att bo där tillsammans så många år. Jacob Hellman var ofta till sjöss, han omtalas i källorna som både krögare och styrman. Karin Hellman finner vi i dödboken,

avliden den 19 september 1789 i "hetsig feber". Hon blev 50 år och var änka sedan ett par år tillbaka, då Jacob Hellman avlidit i en olycka till sjöss. I senare tid beboddes tomten av hattmakare och en kopparslagare,

innan byggnaderna förstördes i branden 1846 och hela tomten täcktes över och blev torg. De sista som bodde här var kopparslagaren Nils Peter Wallin, hans hustru Maria Malmström och sex barn, en gesäll, en lärgosse, en dräng och en piga. Alla dessa blev alltså hemlösa den där ödesdigra natten i april 1846, då så gott

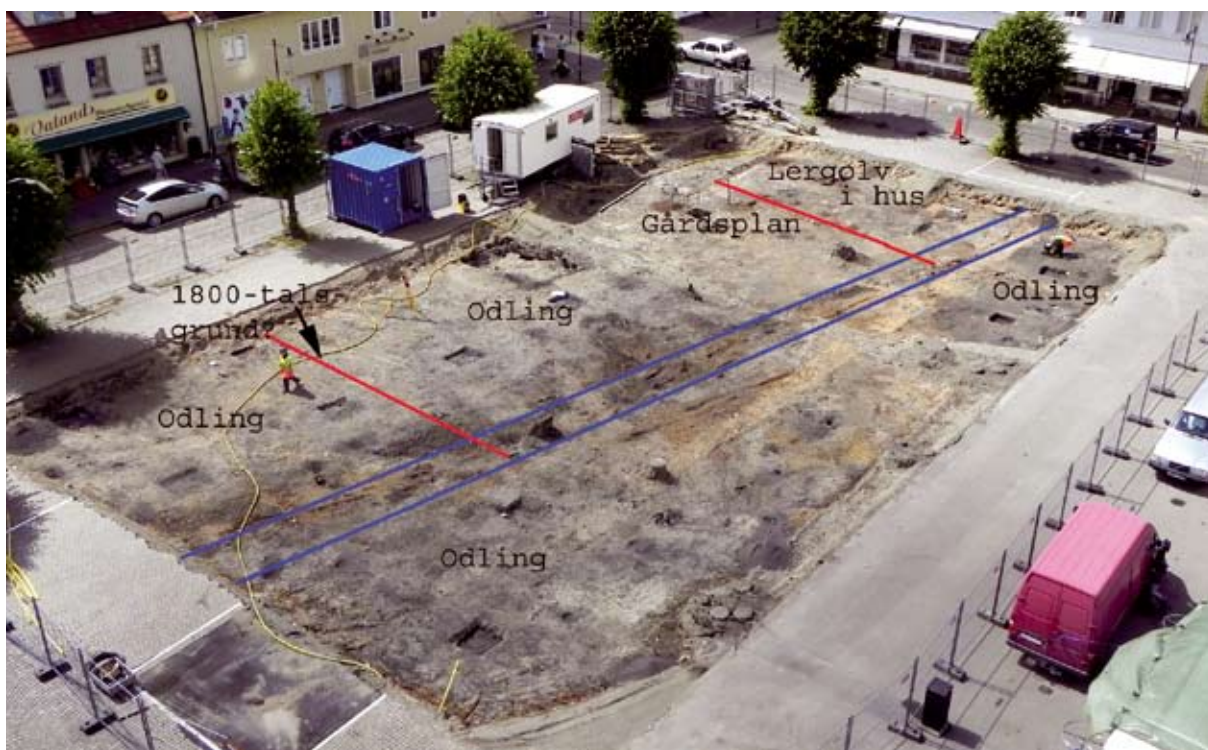
som hela staden förstördes. Men de klarade livhanken och återfinns året därpå på en annan tomt i staden, helt nära den gamla.

Men vad fann vi då vid undersökningen? Underst, ovanpå bottenleran, låg ett kulturlager med mycket få fynd. Den arkeobotaniska analysen av lagret visar att det innehåller spår av odling som skulle kunna förknippas med ett stadshushåll. Hur länge odlingen pågått här gick inte att avgöra. De få fynden var från olika tider, mestadels från 1700-talet men något enstaka fynd kan vara äldre. Trots att området låg så nära den gamla kyrkan, fann vi inga spår alls efter byggnader.

Ovanpå detta äldsta lager låg ett kulturlager av liknande karaktär. Inte heller i detta fanns spår av några konstruktioner, däremot fynd från 1700-talet och 1800-talets början. Lagret ger ett omrört intryck. Kanske har man flyttat hit jord från andra delar av stadsområdet som jordförbättring (figur 3).

Figur 3. I genomskärningen av de olika jordlagren syns hur man stuckit ned en spade i leran – en ögonblicksbild från odlarmödan på tomten. Foto: Christina Rosén.

Figur 4. Grävningsytan sedd från kyrktornet. De olika delarna av tomten har markerats med röda streck, tomtgränsen/diket med blått. Foto: C. Carlstein.

Stora delar av tomten användes alltså för odling långt in på 1700-talet, men vi fann också några konstruktioner. Tvärs över tomten i närmast nordväst-sydöstlig riktning löpte ett större dike, ursprungligen möjligen ett naturligt sankområde. Diket utsträckning var så gott som identisk med den tomtgräns som finns på 1750 års karta över området, och det var nedgrävt i det äldre kulturlagret. Man har alltså använt området för odling *innan* man lade ut tomtgränserna här.

Diket fylldes igen så småningom och täcktes med ett lager av stenflis. I detta lade man gränis och smågränar som ett sätt att stabilisera den sankmarkytan, kanske för att göra den möjlig att gå på. Invid gränsdiket, mot gatan i väster, byggdes också ett hus någon gång under 1700-talet. Spåren av det var ganska otydliga, men vi fann två rader av syllstenar som visar byggnadens utsträckning. Det fanns inga

spår av någon eldstad och det var förmodligen en ekonomibyggnad, med hårt stampat lergolv. Bakom huset fanns en gårdsplan belagd med grus och småsten. Resten av tomten var odlingsmark. Det kan ha funnits ännu en ekonomibyggnad längst in på tomten – tolkningen är lite osäker, men den kan ha byggts här strax före branden (figur 4).

Något tydligt bostadshus hittade vi inte. Orsaken till detta är förmodligen att undersökningen inte omfattade hela tomten ut mot det som var Mellangatan på 1700-talet. Det som var bostadshus vid den tiden ligger sannolikt under gatan idag. I en brandförsäkring från 1842 får vi veta att gården bestod av ett bostadshus på stenfot med fem rum och en inkörsport, kakelugnar, köksspis och bakugn, en verkstad och ett uthus med bland annat stall och

Figur 5. Kristina Carlsson begrundar innehållet i tomt diket och vi ser hur man lagt ut smågränar som en gångväg.
Foto: Christina Rosén.

fåhus samt en alldeles nyuppförd ladugård – kanske den vi fann längst in på tomten. Uppgifterna om stall och ladugård kan ställas mot det faktum att bouppteckningar från 1777, 1787 och 1789 inte tar upp någon boskap överhuvudtaget. Hade man ingen boskap då, eller togs den av någon anledning inte upp i bouppteckningen? Även med fyra byggnader var tomten dock ganska glest bebyggd och ända fram till branden med stora odlingsytor (figur 5).

Fynden i form av föremål var ganska få och detta är något som iakttagits också vid andra undersökningar i staden. Avfallshantering verkar man ha löst genom att slänga trasig keramik och annat skräp i diket vid tomtgränsen – nästan alla fynd kom i detta dike och i en intilliggande avfallsgrop. Matrester, latrin och annat organiskt avfall har rimligtvis förts ut som gödsel och jordförbättring. Trots att fynden var få så var andelen porslin, fajans, stengods och inte minst flintgods ganska hög i förhållande till det sannolikt lokalt tillverkade rödgodset. Kungsbacka må ha varit en liten stad, men man hade goda kontakter med omvärlden, både med närheten till Göteborg och den nära anknytningen till skepparna på Onsalahalvön.

I husförhörslängden från 1771 är påfallande många män borta från förhöret därför att de var till sjöss.

I diket strax intill den stora gropen påträffades ett av de mera märkliga keramikfynden, en del av handtaget till en stengodskanna av så kallat Yixing-gods, tillverkat i Kina. Kärlet av denna typ var avsedda för inhemskt bruk, men kan ha tagits med i lasten av personer med anknytning till Ostindiska kompaniet. (figur 6).

Figur 6. Skärvan kommer från handtaget till en tekanna i kinesiskt stengods, 1700-tal. Foto: Christina Rosén.

Liknande kärlefragment är mycket ovanliga men har påträffats i Göteborg och i Jönköping.

En skärva av kinesiskt porslin stack ut lite från de övriga. Den är dekorerad i ett mönster med guld och brunt och skulle kunna komma från en specialbeställd servis. Vem som i så fall skulle ha beställt den vet vi inte, men tankarna går till styrmannen Jacob Hellman. I hans bouppteckning från 1787 förtecknas 6 ”porcelains taldrikar” och 4 par tekoppar. Om det var

någon av dessa vi fann vid utgrävningen är givetvis svårt att veta, men porslin fanns i alla fall i hushållet (figur 7).

Vad odlade man då på sina stadsgårdar i Kungsbacka? Resultaten är i skrivande stund inte helt klara, men de första analyserna visar på flera olika slags växter. Spår av ängsväxter, som starr och smörblomma, kan tolkas som spår av gödning med kreatursdynga. Ogräs som målla, vitplister, pilört och våtarv samt stora mängder med brännässla kan visa på välgödslad odlingsjord. Man verkar också ha gödlat med mänsklig latrin – spår av hallon och smultron i jorden har förmodligen detta ursprung. Det tydligaste spåret av matväxter var frön av odlad kål. En del av de här ogräsen är ju goda att äta också och vi vet inte säkert om 1700-talets kungsbackabor såg dem som ogräs eller matväxter – eller kanske både-och. Svinmållan är god som spenat och kan användas till djurfoder, våtarven kan ätas som sallad och nässeloppa känner vi ju alla till. Nässlan kunde också användas till tyg – fibrerna i stjälken kan spinnas till garn och vävas till ett tunt, fint tyg. Huruvida detta verkligen förekom har vi dock inga belägg för.

Materialet från grävningen på Stortorget är i skrivande stund inte helt färdigbearbetat och nya resultat kan komma fram. Hittills har vi dock fått en bild av 1700-talets Kungsbacka som en glest bebyggd, grön stad, där mycket av maten framställdes inom stadens gränser och på de omgivande jordarna som ägdes av borgarna. Samtidigt ökar befolkningen under denna tid – 1771 bodde fyra personer på tomten och vid branden 1846 fanns här hela tolv personer. Mönstret är likartat också i resten av staden. Fler människor klämmer in sig på tomterna under 1800-talet och man bygger nya hus. Ändå är de materiella spåren av dessa människor få. En del av det kan kanske förklaras med att man gjorde omfattande röjningsarbeten efter branden. Men de relativt få fynden och de enkla bouppteckningarna visar ändå på en materiell kultur utan överdåd. Samtidigt hade man täta kontakter med storstaden och med hela den globaliserade världen och en del ovanliga föremål följde med hem till den lilla staden. Det är en delvis motsägelsefull bild som manar till fortsatta undersökningar och fortsatt forskning!

Figur 7. En skärva, förmodligen från en tallrik, i kinesiskt porslin, 1700-tal. Kanske kommer den från en specialbeställd servis? Foto: Christina Rosén.

Förvånande fynd i Tölö

Leif Häggström

Vissa arkeologiska undersökningar innehåller fler överraskningar än andra. Undersökningen av Tölö Ängar II i utkanten av Kungsbacka var en sådan. Jag tänker då inte på den förvånansvärt ihållande nederbörden i första hand utan snarare på vad vi fann ...

BAKGRUND

Kungsbacka är en oerhört expansiv kommun, den växer så det knakar och har gjort det sedan flera årtionden tillbaka. För att tillgodose behovet av bostäder utökas Kungsbacka stad hela tiden med nya bostadsområden. Tölö Ängar strax öster om Tölö kyrka var ett sådant område och nu är förlängningen av området aktuell, givetvis kallas det Tölö Ängar II.

Tölö är en oerhört stor och varierad socken. Arkeologiskt sett är de delar som ligger i anslutning till

Kungsbacka stad välundersökta. Där har undersökts allt ifrån stenåldersboplatser och hövdingagårdar från vikingatid till en unik stavkyrka. När vi gav oss ut till Tölö Ängar II var det med siktet inställt på två boplatser från bronsålder, äldre och yngre järnålder. Kanske, tänkte vi, skulle det även finnas lite medeltida lämningar på platsen.

Det hela blev lite annorlunda än vi tänkt oss.

I brunnen hittade vi tre bitar snöre/rep. Denna bit består av två stumpar, den ena en splitsad ögla som är ungefär 17 cm i omkrets den andra en stump med två löpknutar kring ögla. Kanske har denna suttit på ett kärl eller ämbar. Tågvirket är av allt att döma tillverkat av lindbast. Foto: Leif Häggström

EN JÄRNÅLDERSGÅRD

Boplatsen som vi undersökte hade ett klassiskt läge på en åsrygg. Söder om åsryggen finns den dalgång i vilken Söderån rinner. Att jag skriver boplatsen beror på att endast den ena fornlämningen visade sig ha tillräckliga kvaliteter att undersöka i sin helhet. Man kan utan problem föreställa sig hur man i förhistorisk tid först skördat sitt vinterfoder på strandängarna för att sedan låta kreaturen beta. Senare insåg vi att denna föreställning antagligen var helt korrekt, men vi skall inte gå händelserna i förväg.

I skrivande stund har vi identifierat ett knappt halvdussin byggnader bland alla de anläggningar och strukturer som framkom när vi banade av matjorden. Det rör sig i de flesta fall om klassiska långhuskonstruktioner där nedgrävda stolpar ställda i par bär upp takkonstruktionen. Det längsta huset visade sig vara ungefär 25 meter långt och 7 meter brett. En ganska

David's teckning av Leif som berättar om Tölöboplatsen. Under besöket fick eleverna från Hedeskolans lek- och lärklass Guld fågeln stifta bekantskap med allt som en arkeologisk boplatsonder-sökning har att bjuda. Vi kan se hur David fått med dumphögar, avschaktade ytor, stolphål markerade med flärpar, en brunn och flintor. Kanske var det flintorna som eleverna minns bäst eftersom visningen avslutades med att de fick samla in så många flintor de ville från stenåldersdelen av platsen.

Caspers teckning av hur ett av husen i Tölö mycket väl kan ha sett ut.

vanlig storlek för denna tid, det vill säga århundradena kring Kristi födelse samt något senare. Taket bars upp av parvis ställda lite kraftigare stolpar. Väggarna har baserats på en stomme av tätt ställda tunnare stolpar, kanske någon decimeter i diameter. Från andra platser vet vi att ett flätverk av vidjor och grenar bundit samman stolparna. Vidjorna har sedan täckts med lera. Man kan även tänka sig att torv använts. Sannolikt har man använt vass till taken, kanske skördad nere vid Söderån ...

HUSDJUR

För att vara en västsvensk järnåldersboplatshittade vi ovanligt mycket ben på boplatsen. I ett annat sammanhang har jag sammanställt alla benförekomster från fornlämningar i Halland i en databas. Den visar att det vanligaste djurslaget under äldre järnålder var nöt som utgjorde 40 till 45 procent av husdjuren. Får (eller get, benen är svåra att skilja åt) samt gris utgjorde ungefär en fjärdedel vardera. Resterande utgjordes av häst. I Tölö har vi samma ordning men helt andra storleksförhållanden. Absolut vanligast var nöt, dessa utgör bortåt 90 procent av alla identifierade ben. Där finns en handfull får/get ben och ett grisben. Antagligen innebär det att man på gården i princip bara höll sig med nötkreatur. Får/get och gris bör man ha fått i form av stekar, skinkor och fårfioler alternativt slaktkroppar snarare än att man höll sig

Flera av eleverna från Guldfågeln tyckte att Björn Brorssons grävmaskin var finast av allt. Här kan man se hur Arvid ritat Björn Brorsson när han schaktar och lägger upp jord på dumphögen.

med hushållsgris och några får. Tanken stöds av att grisbenet var så intakt att vi kunde urskilja slaktspår på det. Benet var för övrigt även gnagt av en hund.

Att man låtit korna efterbeta maderna ner mot Söderån så som jag beskrev tidigare är med andra ord ingen dum bild av hur gården utnyttjade sina marker. Gris- och fårkött kan man ha fått genom handel, eller annan form av varuutbyte. Den intressanta frågan blir då: Vad har man handlat med?

KERAMIKEN

Om jag skulle drista mig att peka ut någon speciell vara för avsalu, som kan tänkas ha producerats på denna plats, så skulle jag utan tvekan säga keramik! Keramikfynden är minst sagt intressanta. För det första rör det sig om en lite större mängd än vi är vana vid från den tidens halländska boplatser. För det andra är sammansättningen annorlunda än vad vi är vana vid. Med detta menar jag att kvaliteten på en stor del av keramiken är mycket hög, men även att andelen finkeramik är högre än vanligt.

Brunnen vi hittade var trattformad och ungefär 2 meter djup. Här kikar vår långa kvartärgeolog/arkeobotaniker Mats Regnell upp. Foto: Leif Häggström

Finkeramiken är sådan som man brukar hitta antingen på speciella platser, exempelvis hövdingagårdar, men oftare i gravar. Tekniken och formerna finns lite var stans i Skandinavien.

Brukskeramiken ser ut ungefär som den brukar på gårdar från denna tid, där finns allt ifrån större förrådskärl ner till mindre krukor. En extra välbevarad kruka hittades i en brunn. Krukan rymde uppskattningsvis ungefär en liter.

BRUNN

Att hitta en järnåldersbrunn tillhör verkligen inte vanligheterna i Västsverige. Visst finns det en stor mängd brunnar framgrävda i till exempel Skåne, men i Västsverige och Halland är de lätt räknade. Därför är det kanske inte så konstigt att vi först trodde att den stora fläcken av mörkare, nästan svart jord, var något helt annat. Arbetshypotesen var att vi funnit ett av de relativt vanliga grophus som förekommer på bronsålderns och kanske framför allt vikingatidens

Den arkeologiska undersökningen i Tölö präglades av nederbörd, enligt vår grävdagbok regnade det 48% av dagarna. På bilden är det tillfälligt uppehåll och Stina Tegnhed arbetar vid skopan medan Björn Brorsson sköter maskinen med van och säker hand.
Foto: Leif Häggström

gårdar. Genom att gräva en kvadratmeterstor ruta ner i lagret var tanken att vi skulle få ett grepp om det var ett grophus eller ej samt hur välbevarat det var. Efter mindre än en halv meter började det tränga upp vatten i gropen och vi valde att istället halvera mörkfärgningen med hjälp av grävmaskin.

Att ta hjälp av en grävmaskin visade sig vara rätt taktik. Mörkfärgningen gick nämligen nästan två meter ner i marken. Den översta metern var trattformad och den nedersta hade nästintill lodräta sidor, var en dryg meter i diameter och gick ytterligare en meter ner i marken. Alldeles uppenbart hade vi funnit en brunn!

Fördelen med brunnar är att man ofta kan hitta riktigt välbevarade organiska material i dem. Detta

beror på att miljön är syrefattig vilket innebär att trä, ben och annat bryts ner mycket långsamt. Detta gällde även brunnen på Tölö Ångar.

Brunnskaret – det är vad vi kallar brunnens nedersta meter – innehöll mycket trä. Mest grenar och kvistar men även kluvna och spetsade stammar av ek. Björk och hassel såg vi också bland träbitarna. Förutom trä fanns där ett par benbitar, bland annat det tidigare nämnda grisbenet, men framför allt så fanns där ganska mycket keramik. Undersökningens mest intakta kärl hittades i brunnen. Två pyttesmå läderbitar hittades men det som väckte störst intresse var tre snörstumpar. Dessa är sannolikt tillverkade i lindbast. En av dem var knuten på ett intrikat sätt som antyder att den kan ha suttit i ett ämbar för att

hämta upp vatten med – repstumpen finns avbildad på sid 30. Vi har inte kunnat bestämma vad lädret kommer från för djur, bitarna är alltför illa åtgångna för att man skall kunna fastställa detta på annat sätt än med dna.

Brunnen kanske inte hade dragit vatten i sig men läget gör att den effektivt kunnat samla upp regnvatten och periodvis underlättat vattenförsörjningen på gården. Nu bör i och för sig inte vattenförsörjningen varit något större problem då det finns flera vattenkällor i nära anslutning till gården. Detta gör att man kanske har anledning att fundera över syftet med brunnen. Kan det vara så att den från början inte är grävd för vattnets skull utan av någon annan anledning? En tanke som ligger nära till hands är

att den skulle kunna vara grävd i syfte att hitta en lertäkt för keramiktillverkning nära gården. Vi har tagit in prover av leran och kommer antagligen att analysera dessa för att se om keramiken är tillverkad av denna lera!

AVSLUTANDE ORD

Den romartida gården i Tölö är ingen gordisk knut som löser den äldre järnålderns alla mysterier. Snarare är det en pusselbit som rätt använd kompletterar vår kunskap väl genom sin mångsidighet. Det är trots allt sällan vi kan få en så detaljerad bild av den äldre järnålderns näringar som den vi kan extrahera ur boplatsen i Tölö.

En ovanligt stor andel av keramiken i Tölö var av hög kvalitet, så kallad "finkeramik". Det hittar man annars framför allt i gravsammanhang eller på överklassgårdar. Kanske bodde det på gården i Tölö keramiker som levererade finkeramik till omgivningen eller kanske den herreman som senare kom att sätta ner sina bopålar på Varlaplatån?

Foto: Leif Häggström

Årsredogörelse 2011

ADMINISTRATIVA UPPGIFTER

PERSONAL

Länsantikvarie	Hans Bergfast (tf 110101–0930)
Bitr. länsantikvarie	Marianne Foghammar
Projektledare	Mats Folkesson
Antikvarie	Kristofer Sjöö
Arkeolog	Lena Berglund 20 %
Ekonomisekreterare	Margitha Jonsson 55 %
Antikvarie	Patrik Hallberg 2011-01-01–05-30

Fr o m 2011-10-01 ingår Kulturmiljö som en funktion i Samhällsbyggnadsenheten

PUBLIKATIONER

Ur Länsstyrelsens meddelandeserie 2011

2011:14 Doktorn 5 i Laholm, Inför byggnadsminnesföklaringen

2011:17 Hus och människor – Länsantikvariens årsredogörelse

FÖRTECKNING ÖVER ÄRENDEN 2011

GRUPP	INNEHÅLL	INKOMNA	AVSLUTADE
430	Allm o övergripande	9	13
431	Fornminnen	201	239
432	Byggnadsminnen	19	20
433	Kyrkliga kulturminnen	63	99
434	Byggnadsvård, bidragsärende	35	49
435	Forn- och kulturlandskapsvård	12	17
436	Kulturarhistoriskt värdefulla miljöer	5	15
439	Övriga ärenden	1	1
Summa		345	453

Länsantikvariens rapport till regeringen 2011

Hans Bergfast

Kulturmiljövårdens verksamhet är inriktad på det kulturpolitiska målet "att främja ett levande kulturarv som bevaras, används och utvecklas". Länsstyrelsen arbetar med tillämpning av kulturminneslagen och förordningen om bidrag till förvaltning av värdefulla kulturmiljöer.

Kulturmiljöfunktionen deltar i miljömålsarbetet och i ärenden som rör plan- och bygglagen och miljöbalken. Länsstyrelsens arbete medför att värdefulla kulturbyggnader, kulturlandskap och fornlämningsmiljöer bevaras, vårdas och utvecklas. Medlen för kunskapsunderlag används för att ta fram planeringsunderlag som förbättrar möjligheterna att utöva tillsyn och uppföljning.

Tvärsektoriell samverkan sker med länets kommuner och Region Halland liksom med det civila samhällets organisationer, Svenska kyrkan, hembygdsrörelsen, ideella föreningar, stiftelser, enskilda fastighetsägare, näringsidkare

och privatpersoner. Särskilt värdefull är samverkan med Hallands byggnadsminnesförening, som består av ägare, förvaltare och brukare av länets byggnadsminnen.

Tillsyn har skett enligt fastställd tillsynsplan. Ett utvecklingsarbete med avseende på kulturmiljöövervakning och tillsyn pågår inom uppdrag 74 i regleringsbrevet.

Huvuddelen av bidragsmedlen har gått till vårdinsatser på kulturhistoriskt värdefull bebyggelse, kulturlandskap och fornlämningar. Resterande del används i huvudsak för informationsinsatser med koppling till vårdade objekt och miljöer skyddade enligt kulturminneslagen, kunskapsunderlag samt den särskilda satsningen Hus med historia.

Samverkansarbetet med länsstyrelsen i Västra Götaland och riksantikvarieämbetet har fördjupats inom ramen för det nationella samverkansarbetet (Uppdrag 70 i regleringsbrevet för 2010 avseende länsstyrelserna). Resultatet är bland annat en gemensam handlingsplan för samverkansarbetet och arbetsgrupper för frågor rörande tillsyn av skogsärenden och kyrkor samt riksintressen. Nätverk inom arkeologi och kyrkliga kulturminnen träffas några gånger per år. En gemensam arbets- och studieresa har genomförts. Riksantikvarieämbetets verksamhetsledning besökte länsgruppen i september för informationsutbyte på temat samverkan.

Översyn och förnyelse av kommunernas kulturmiljöprogram har fortsatt under året. Satsningen har resulterat i att kommunerna får uppdaterade och moderna beslutsunderlag inför kommande översiktsplanering. Kommunerna samfinansierar satsningen med 50 procent.

Länsstyrelsen har deltagit i arbetet med att ta fram regionala åtgärdsförslag avseende kulturmiljö för hur vi ska nå miljömålen. Förslagen har tagits fram i samråd med regionala aktörer. Miljömålsarbetet inom bland annat God bebyggd miljö har fortsatt i samverkan med kommunerna

Ny syll kommer på plats. Kurs i byggnadsvård på byggnadsminnet Vippentorpet i Laholms kommun. Foto: Joar Nilsson

”... att främja
ett levande kulturarv
som bevaras, används
och utvecklas”

Efter fällning får
denna ek fortsatt
liv som syll i bygg-
nadsminnet
Vippentorpet,
Laholms kommun.
Samuel Nilsson
håller i yxan.
Foto: Joar Nilsson

och länsmuseum. Den digitala bebyggelseinventeringen har publicerats på länsstyrelsens webbplats och därmed blivit tillgänglig för alla.

Inventeringen av lantbrukets kulturhistoriskt värdefulla ekonomibyggnader har resulterat i ett nytt kunskaps- och planeringsunderlag. Arbetet har skett i samverkan med SLU Alnarp och länsmuseum och finansierats genom landsbygdsprogrammet. Inventeringen är en del i miljömålsarbetet Ett rikt odlingslandskap.

Ett program för att inom befintliga resurser strukturera, tydliggöra och rikta Länsstyrelsens insatser för kulturhistoriskt värdefulla ekonomibyggnader har tagits fram.

Hus med historia har genomförts som kurser i byggnadsvård. Projektet har lagts upp efter en gemensam planering. Hembygdskonsumenten har samordnat arbetet i nära samverkan med de lokala föreningarna. Sex kurser genomfördes under ledning av hantverkare och antikvarier

från länsmuseum, Kulturmiljö Halland. Sammanlagt 79 deltagare ägnade 1 120 timmar åt att lära sig byggnadsvård. Den skriftliga utvärderingen visar att majoriteten var nöjda med kurserna och ville ha fler kurser.

Inom ramen för mångfaldsprojektet Kalejdoskop har Länsstyrelsens delprojekt Samskapande Kulturarv nått målet att skapa ett nätverk med organisationer, föreningar och institutioner. Projektet genomförs i samverkan med länsmuseum och Kulturmiljö Halland.

I de tre kulturreseervaten Åskhult, kaptensgården Mårtagården och Bollaltebygget har omfattande insatser för markvård, byggnadsvård, pedagogiska stigar och information genomförts. Resultatet är inte enbart ett vårdat och bevarat kulturarv. Länsstyrelsens insatser medför även att besökarnas möjligheter att ta del av ett levande och använt kulturarv ökar. Ett annat resultat är bibehållen och utvecklad specialistkompetens inom byggnads- och kulturlandskapsvård.

För att förbättra länsstyrelsens möjlighet till utvärdering och uppföljning av verksamhet och gjorda insatser har besöksräknare installerats i Åskhult och på kaptensgården Mårtagården.

Fornvården bedrivs på ett trettiotal strategiskt belägna fornlämningar inom Världsarvet Grimeton, Ekomuseum Nedre Åtrådalen, naturreservat och strövområden. Insatserna medför att miljöer som används av många för rekreation och friluftsliv berikas och tillförs kulturupplevelser. Restaurering och vård av milstenar pågår i samarbete med och helt bekostat av Trafikverket. Insatserna resulterar i berikade vägmiljöer som många kan ta del av.

Vårdinsatserna på länets byggnadsminnen medför att viktiga kulturmiljöer bevaras, används och utvecklas. I många fall är byggnadsminnena publika och viktiga besöksmål i länet. Många medborgare ges därför möjlighet att ta del av de vitt skilda berättelser som byggnadsminnena

representerar. Samtliga informationsskyltar som nyproduceras till byggnadsminnen förses med punktskrift och placeras så att de är möjliga att nå för rullstolsburna.

Samverkansarbetet på Tjolöholm ökar väsentligt Stiftelsen Tjolöholms möjligheter att utveckla boende och verksamheter. Länsstyrelsens insatser medverkar till att anläggning hålls levande, använd och brukad, i gott skick och med betydligt ökat kulturhistoriskt värde.

Vårdinsatserna på Världsarvet Grimeton medverkar till att långvågssändaren kan fortsätta att hållas i brukbart skick, vilket är ett betydande mervärde ur kulturhistorisk synpunkt och en väsentlig grund för ägarstiftelsens ekonomi.

Brukarundersökningen 2011 visar ett högre Nöjd-Index för Länsstyrelsens arbete med tillstånd och vägledning om fornlämningar än snittet. Personalens kompetens och bemötande får störst andel med höga betyg. Därefter följer att det är lätt att förstå skriftliga beslut och yttranden.

Oxhyvling är tvåmångsöra –här Samuel och Sten Nilsson under byggnadsvårdskursen på byggnadsminnet Vippentorpet, Laholms kommun. Foto: Joar Nilsson

KULTURMILJÖ

VOLYMER OCH PRESTATIONER	2011	2010	2009
Årsarbetskrafter män ¹⁾	3,3	3,1	2,7
Årsarbetskrafter kvinnor ²⁾	1,8	2,0	2,1
Verksamhetskostnader inkl. OH (tkr) totalt	7 485	6 960	7 872
Andel av totala verksamhetskostnader (%)	5,2%	5,0%	5,3%
Antal ärenden, inkomna och initiativärenden	365	435	456
Antal beslutade ärenden	439	407	432
Antal ej beslutade ärenden äldre än två år	3	2	4
Bidragutbetalningar (tkr) ⁴⁾	118	0	0
Nöjdindex brukarundersökning – verksamhet 431, Tillståndsärenden Fornminnen ⁵⁾	77		

¹⁾ 1 årsarbetskraft = 1760 timmar

²⁾ Andel av total verksamhetskostnad inkl OH exkl resurssamverkan

³⁾ Där Länsstyrelsen gör utbetalningen

⁴⁾ Uppgifterna i ovanstående tabell omfattar verksamhetskod 43*

⁵⁾ Nöjd Kund-Index (NKI) för verksamhet 431 från länsstyrelsegemensam brukarundersökning 2011. NKI varierar mellan 0 och 100, där 0 är lägsta betyg och 100 är högsta betyg. Genomsnittligt NKI för samtliga 21 länsstyrelser är 72.

TABELL 5.1

LÄNSFAKTA KULTURMILJÖ	2011-12-31	2010-12-31	2009-12-31
Antal registrerade fornlämningar (exkl. marina)	8 762	Ca 20 000	Ca 20 000
Antal byggnadsminnen enligt 3 kap. kulturminneslagen	48	46	45
Antal kyrkobyggnader enligt 4 kap. kulturminneslagen	113	113	113
Riksintresseområden för kulturmiljövården, antal	41	41	41
yta (ha)	39 620	39 620	39 620
Kulturresevat, antal	3	3	3
yta (ha)	177	177	177
Andel av länets kommuner som har kulturmiljöprogram (%)	100	100	100

Källa: FMIS, Riksantikvarieämbetet

Kommentar: Ny källa för bedömning av antalet fornlämningar.

TABELL 5.2

Utbetalade bidrag för kulturmiljö, summa (tkr)	2011	2010	2009
Bidrag, vilka länsstyrelsen fattar beslut om och betalar ut	0	0	0
Bidrag, vilka länsstyrelsen har fattat beslut om, men där Riksantikvarieämbetet har gjort utbetalningen	8013	8 184	8653

Källa: Riksantikvarieämbetet

Forskningsgrävningen i Åskloster. Den frilagda tillbyggnaden med stengolv. I bakgrunden syns Anders Håkansson, Kulturmiljö Halland och Ing-Marie Nilsson, som är på besök. Foto: Lena Bjugner, Kulturmiljö Halland

Fornlämningar och arkeologi 2011

Marianne Foghammar

Inledning

2011 var mitt sista år som ansvarig för arkeologiska ärenden i Halland. Det var ett år som inte nämnvärt skilde sig från föregående år på annat sätt än att kulturmiljöenheten fick sin hemvist på Halmstads slott. En något mindre tillströmning av ärenden och lite fler upphandlingar samt nöjet att få vara med och anställa min efterträdare, fil. dr Bo Strömberg från Riksantikvarieämbetet UV Syd.

Under 2011 utfärdades således närmare ett 90-tal beslut enligt kulturminneslagen och tre undersökningar var av sådan storleksordning att det krävdes upphandling. Leif Häggström redogör för ett av dessa ärenden, undersökningarna i Tölö Ångar, på annan plats i årsberättelsen (s 30 ff).

Ärendestatistik och kostnader

Under 2011 inkom 201 ärenden som gällde fornlämningar och 239 ärenden avslutades, vilket innebär att ärendebalansen minskade med 38 öppna ärenden. Av de handlagda ärendena avslutades 88 med beslut eller tillstånd enligt Kulturminneslagen. Det beslutades att 16 utredningar, 23 förundersökningar (varav ett 10-tal så kallade schaktningsöversäkningar) och 6 slutundersökningar behövde genomföras. 16 tillstånd till ingrepp i fast fornlämning beviljades utan krav på arkeologiska insatser och 21 tillstånd till avsökning med metalldetektor, främst på länets badstränder, utfärdades. Tillstånd medgavs till två forskningsgrävningar varav den ena gällde Åskloster (se nedan).

STATISTIK ÖVER ÄRENDEN RÖRANDE FORNMINNEN 2002 - 2011

År	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
Inkomna	190	194	200	393	265	234	257	234	234	201
Avslutade	166	207	215	286	298	303	284	221	225	239
Balans	+24	-13	-15	+107	-33	-69	-27	+13	+9	-38

FÖRDELNING AV BESLUT ENLIGT 2 KAP KULTURMINNESLAGEN ÅR 2011

Beslut	Kungsbacka	Varberg	Falkenberg	Halmstad	Hylte	Laholm	Summa
Utredning	1	3	2	5	–	5	16
Förundersökning	3	3	8	7	–	2	23
Slutundersökning	2	–	–	4	–	–	6
Tillstånd till ingrepp	4	1	3	6	1	1	16
Forskning	1	1	–	–	–	–	2
Metalldet. tillstånd	4	5	8	5	–	3	25
Summa	15	13	21	27	1	11	88

Dessutom handlades således ytterligare cirka 150 ärenden som berörde fornlämningar men som inte krävde beslut eller tillstånd enligt kulturminneslagen. Antalet beslut fördelar sig ganska jämnt över länet, om man bortser från inlandet med endast två beslutade ärenden i Hylte (se fördelning i tabellen ovan).

Kostnaderna för de arkeologiska undersökningarna beräknades under 2011 uppgå till sammanlagt cirka 14,25 miljoner kronor. Största uppdragsgivaren under året var, som så ofta tidigare, Halmstads kommun, som tillsammans med Halmstads Energi och Miljö AB bekostade undersökningar för närmare 7,4 miljoner kronor. Största enskilda uppdragsgivare var Skanska Nya Hem AB, som behövde ta bort två boplatslämningar i Tölö inför planerad bostadsbyggnation inom Tölö Ängar. Ärendet, som gick till upphandling, genomfördes av Kulturmiljö Halland till en beräknad kostnad av 2 334 000 kronor. I Falkenberg genomförde såväl Kulturmiljö Halland som Riksantikvarieämbetet UV Väst och Arkeologikonsult AB ett flertal utredningar och förundersökningar främst inför den pågående och kommande utbyggnaden av Stafsingeområdet, vilket kostade Falkenbergs kommun runt 2 miljoner kronor.

Kungsbacka kommun fick bekosta undersökningarna som orsakades av ombyggnaden av Stortorget, cirka 844 000 kronor, och i Varberg kostade att antal utredningar och förundersökningar inför detaljplaner kommunen sammanlagt omkring 534 000 kronor.

Undersökare och undersökningar

Under 2011 var ett flertal arkeologiska institutioner verksamma i Halland. Majoriteten av undersökningarna, såväl antals- som kostnadsmässigt, utfördes av Kulturmiljö Halland, vilket bland annat berodde på att Kulturmiljö Halland vann samtliga tre genomförda upphandlingar. Näst störst aktör var UV Väst medan Arkeologikonsult AB, Arkeologiceentrum och Kula HB genomförde en undersökning var. Dessutom utfördes ett okänt antal förstudier inför planerade vindkraftsparker i länet av dessa och ytterligare aktörer.

Som nämnts ovan var tre arkeologiska uppdrag av sådan storlek att länsstyrelsen enligt kulturminneslagen skulle utse undersökare genom ett så kallat upphandlingsliknande förfarande. Det var undersökningarna i Tölö i Kungsbacka och i Trottaberg och medeltidsstaden i Halmstad. Upphandlingarna genomfördes under våren och anbud lämnades i de båda första fallen in av UV Väst och

Kulturmiljö Halland. I båda fallen bedömde länsstyrelsen att Kulturmiljö Hallands anbud skulle ge bäst resultat i förhållande till kostnaden. Upphandlingen inför schaktningarna i centrala Halmstad fick bara ett anbud, men det bestod av ett brett samarbete mellan såväl UV Väst som andra aktörer under Kulturmiljö Hallands ledning.

Undersökningarna i Trottaberg, som påvisade omfattande bosättningar från både förhistorisk tid och medeltid, kommer förhoppningsvis att kunna belysas av projektledaren i nästa årsberättelse.

Forskningsgrävningen i Åskloster

Att det funnits ett kloster vid nuvarande Åskloster vid Viskans mynning har länge varit känt. Det uppfördes i slutet på 1100-talet men revs efter reformationen och materialet användes till Varbergs fästning. I dag finns inga som helst lämningar kvar ovan mark och klostrets exakta läge har varit okänt tills några entusiastiska amatörer under de sista åren börjat efterforska det. Åren 2009 och 2010 genomförde Riksantikvarieämbetet på deras initiativ markradarundersökningar i direkt anslutning till kungsgården och till allas oföreställda glädje framträdde omfattande strukturer under mark, vilket tolkades som lämningar efter klostret. Projektet sökte och fick tillstånd

till en smärre provundersökning för att klargöra vad lämningarna stod för samt bevarandegraden. I den provyta som upptogs framkom, utöver delar av klostrets östra länga, en tillbyggnad till klostret från 1200/1300-talet samt ett dike, som kanske anlagts i dränerande syfte. Arkeolog Lena Bjuggner vid Kulturmiljö Halland har lämnat underlag till följande beskrivning av undersökningen.

Den undersökningsyta som valdes förväntades beröra delar av klostrets östra länga samt en senare tillbyggnad. Tillbyggnaden har, som det antogs innan undersökningen påbörjades, anlagts senare än östra längan. Tillbyggnadens grund är i norr 1,1 meter djup och grundmuren ligger i stötfog med östra längan och består av kluvna stenar. Det finns spår efter murbruk, och keramikfynd visar att grundmuren tidigast är uppförd under sent 1200-tal men givetvis kan den också vara yngre, från 1300-tal. De nedre delarna av byggnaden är byggda i sten men en knapp meter över det invändiga golvet, som lagts med stensivor, har man murat väggen invändigt med tegel. Tre skift tegel var bevarade med det understa skiftet som ett utjämningskift. De bevarade resterna av tegelmuren gav inga indikationer på att rummet varit välvat. Golvet i tillbyggnaden ligger cirka 0,5 meter under toppen på östra längans utvändiga sockelstenar och rummet kan ha varit en källare.

KOSTNADSFÖRDELNING 2011

Uppdragsgivare	Kostnader	Kommentarer
Halmstads Energi och Miljö AB (HEM)	4.800.000	Undersökningar inför fjärrkylaschaktningar inom Halmstads medeltidsstad och vid Sperlingsholm
Halmstads Kommun	2.574.000	Slutundersökning för detaljplanen i Trottaberg (ca 2 milj), förundersökningar i Vrangelsro m fl detaljplaner
Skanska Nya Hem AB	2.334.000	Slutundersökning inför bostadsbyggnation inom Tölö Ängar i Kungsbacka
Falkenbergs kommun	2.000.000	Förundersökningar för flera detaljplaner i Stafsinge och Skrea.
Kungsbacka kommun	844.000	Slutundersökning inför ombyggnad av Stortorget i Kungsbacka
Varbergs kommun	534.000	Undersökningar inför detaljplaner samt GC-väg
Övriga	1.164.000	Ett 20-tal mindre ärenden
Summa	14.250.000	

I provytan framkom också ett dike, som vid en senare tidpunkt grävts parallellt utmed norra grunden på ett avstånd av cirka 0,5 meter. Dikets botten ligger djupare än grundmuren och har ett fall åt öster vilket kan tolkas som att det haft en dränerande funktion. Även under den arkeologiska undersökningen, som i stort sett bedrevs i sol och torka, letade sig vatten fram i diket. Har det funnits grundvatten uppe på kullen som man varit tvungen att leda bort för att till exempel kunna arbeta med grunden i samband med en reparation? Diket har inte stått öppet någon längre tid och igenfyllnaden innehåller några keramikfragment av olika ålder i spannet hög-senmedeltid. Den yngsta skärvan pekar på en igenläggning tidigast i sent 1400-tal.

Tillbyggnaden ligger på den östra sidan av en kulle och undersökningen visade att den ursprungliga markytan ursprungligen legat på en lägre nivå och att området fyllts med massor från andra delar av klosterområdet, säkerligen också för att i delar plana ut klausurområdet. Detta har medfört att få, primärt, deponerade lager undersökts och fyndmaterialet begränsas till framförallt byggnadsmaterial (olika typer av tegel, fönsterglas och spik), föremål som kan knytas till hushållet (keramik, glas) och matavfall (djurben).

Bilden visar ett formtegel som låg i fyllnadsmassorna. Denna typ av tegelstenar har ingått i fönster- och dörr-omfattningar. Foto: Erik Rosengren, Kulturmiljö Halland

Flera medeltida skärvor påträffades, bl.a ett fragment av en kanna. Foto: Anders Andersson, Kulturmiljö Halland

Sammanfattningsvis kan konstateras att den tre veckor långa undersökningen visade att de tydliga strukturer som georadarmätningarna uppvisade också motsvarades i kraftiga grund- och dagermurar under mark. Mätningarna speglade även massiva fyllnadslager med raseringsmaterial. I områden med mindre tydliga eller till och med obefintliga strukturer kan man mer förvänta sig att stengrunder saknas och att plundringsschakt i så fall visar var murarna funnits.

Det bör också påpekas att då undersökningen skett i, eller i nära anslutning till en murad byggnad med lager av mer eller mindre stort kalkinnehåll, har det inneburit att tillvarataget benmaterial har varit mycket välbevarat. Detta gäller även mycket små ben, till exempel sillben. Vid undersökningen påträffades både fiskfjäll och äggskal som bevarats väl och kalken har till och med avsatt sig som beläggningar på benen. Normalt är bevaringsförhållandena för denna typ av material sällan goda i den sura, sandiga halländska jorden. Gäller det att besvara frågor kring konsumtionsmönster och förändringar av detta under klostertiden finns det en potential i att undersöka och

sålla till exempel lager med matavfall.

För mer information om Åsklosterprojektet hänvisas till www.askloster.web.surftown.se

Till sist ...

I skrivande stund befinner jag mig sedan knappt tre månader i en visserligen inte bekymmerslös men dock pensionärstillvaro i Stockholm. Det faller sig naturligt att se tillbaka på de femton åren i Halland med både saknad och glädje! Bland de positiva minnena utkristalliserar sig det goda samarbetet med såväl kommuner, vägverk och andra större exploatörer som det nästan alltid lika goda förhållandet till den vanliga allmänheten, som trots extra besvär och kanske kostnader så gott som alltid försökt förstå och ta hänsyn till berörda fornlämningar. Jag kommer också att med stor tacksamhet minnas alla de arkeologer – ingen nämnd och ingen glömd

– som i ur och skur och ibland i snö och is på ett ambitiöst, föredömligt och framför allt kunnigt sätt genomfört (och avrapporterat!) alla de såväl stora som små undersökningar som jag beslutat om. Alla har ställt upp, ofta med kort varsel, både på besiktningar och schaktkontroller.

Det blir också tomt efter det oftast goda kamratskapet på länsstyrelsen – både på enheten och med kollegor på andra avdelningar. Margitha, Mats, Hans, Kristofer, Lena och alla ni andra: Jag kommer att sakna er, men som det står i Havamal: "till god vän går det genvägar, vore han än fjärran faren". Vi ses – tack för mig! Nu lämnar jag över stafetten till Bosse.

Marianne

I januari 2012 avtackades Marianne Foghammar, efter femton år som biträdande länsantikvarie i Halland, av sina kolleger med ett arkeologiskt seminarium, blommor och presenter. På fältarbete med kulturgeograf Pär Connelid t.v. och fornvårdstekniker Jochen Kühne. I kungligt sällskap vid Lugnarohögen, Hasslöv, med greve Carl Johan Bernadotte. Foto: Mats Folkesson

Återbeskogning under ansvar

Lena Berglund

Kulturmiljöenheten fick medel till projektet Uppföljning och åtgärder av skador på fornlämningar i skog under 2011. Detta projekt genomfördes tillsammans med länsstyrelsen Kalmar. Bakgrunden var att det sker omfattande skador på fornlämningar som berörs av skogliga åtgärder i samband med återbeskogning. Detta är tillståndspliktigt och syftet med projektet var att ta fram ett effektivare arbetssätt för tillsynen. Fältarbete med besiktningar genomfördes i de båda länen. Två fältträffar anordnades med en referensgrupp där Riksantikvarieämbetet och ytterligare ett län deltog. Resultatet blev en förbättrad blankett för skadeinventeringen samt förnyade definitioner av skador. Projektet ledde även till insikten att arbetssättet behöver ändras. Till exempel saknas rutiner för uppföljning av om villkoren i beslut till markägare efterlevs. Detta kommer att kunna förbättras då det pågår projekt i landet med detta syfte. *En dörr in* är ett av pågående viktiga projekt som ska skapa nya rutiner gemensamma för hela landet.

Skogshandläggning

Under året 2011 inkom 32 avverkningsärenden som berör fornlämningar. Till markägare och entreprenör sändes ett meddelande om förhållningssätt till fornlämningar och uppmaning att kontakta länsstyrelsen i samband med återbeskningsåtgärderna. Ett tiotal fältbesök har genomförts under året som en följd av utsända meddelanden. Endast två beslut har kunnat effektueras. Kvarliggande pågående ärenden är 65 stycken, där ingen kontakt förevarit med markägare, eftersom de har tre år på sig att återplantera. Det blir efterhand aktuellt att sända påminnelser till en del av dessa. Vid omläggning av skogsmark till betesmark har i fyra ärenden sänts yttranden.

Vid regionala möten med skogsaktörer har kulturmiljöenheten varit representerad vid tre tillfällen. Skogsstyrelsen anordnar möten med de stora entreprenörerna där aktuella och problematiska frågor tas upp. I Borås anordnade Skogsstyrelsen en stor konferens för alla inom skogsbruket i mars månad. Ett möte med Länsstyrelserna i södra delen av landet och Skogsstyrelsen i samma område genomfördes i maj där problemställningar i frågan fornlämningar i skogen relaterat till skogsbruket diskuterades.

Över 700 personer besökte Södra Skogsägarnas skogsdag i Sättila. Skogsägare, maskinförare och andra berörda diskuterade hänsyn till fornlämningar i skogen med länsstyrelsens utsända – fornsöksbroschyren rön te glädjande stor åtgång.

Martin Lundgren, Skogsstyrelsen Kalmar; Karl-Oskar Erlandsson och Per Lindegård, Länsstyrelsen Kalmar; Peter Norman, Riksantikvarieämbetet.

Fornvården i Halland 2011

Bengt Johansson, text & foto

Under 2011 har de tillgängliga resurserna medgivit skötsel av 43 vårdobjekt spridda över hela länet. I Kungsbacka kommun har tre objekt vårdats, i Varberg tretton, Hylte fyra, Falkenberg nio, Halmstad elva, Laholm tre.

På 31 objekt har vården utförts som slåtter/röjning, dvs. arbete med grästrimmer eller röjsåg. På fyra objekt har vården skett genom betesdrift. Länsstyrelsen har i dessa fall finansierat materialkostnader för stängsel, helt eller delvis, och markägaren eller djurhållaren har svarat för arbete och tillsyn av djuren. Vården har på fyra områden utgjorts av kombinerat bete och slåtter, i dessa fall har Länsstyrelsen finansierat slåttarn. Fagning, dvs. städning och putsning på våren, har utförts på tre objekt där man inte hann med slåtter året innan.

På Sjöboholmsruinen i Hishult har reparationsarbeten utförts på träbron, ett av benen hade brustit och måste bytas ut.

Några äldre informationsskyltar och hänvisningar som varit i dåligt skick har bytts ut, det rör sig om tolv skyltar och två hänvisningar.

Ett samarbete med Länsstyrelsen naturvård har resulterat i att den så kallade "Lassahusstenen" (raä 49:1 i naturreservatet Osbecks bokskogar på Hallandsåsen) har fått sina hållristningar imålade av Lasse Bengtsson från Stiftelsen för dokumentation av Bohusläns hållristningar. (se bild höger sida). Lassahusstenen är en av informationspunkterna på reservatets naturstig.

Restaureringen av milstenar i Hylte kommun fortsätter och under året har åtta tavlor eller postament åtgärdats. Nyttillverkade kopior av miltavlor i gjutjärn har satts upp på fem tidigare restaurerade postament där miltavlan saknats. På ett annat restaurerat postament – raä 73:1 i Södra Unnaryd som saknade miltavla – har en identisk originaltavla med okänt ursprung satts upp. Tavlan bjöds för några år sedan ut på en gårdsauktion och togs då om hand av Långaryds hembygdsförening, som i sin tur överlämnat den till milstensprojektet. En miltavla av okänt ursprung och funnen på en privat tomt har satts upp på postamentet raä 293:1 i Långaryd som saknade miltavla av detta slag.

Milstensprojektet i Hylte kommun kommer att slutföras under 2012. Förberedelser har gjorts för att gå vidare i Falkenbergs kommun genom att 54 milstenar här har identifierats och fotograferats. Under 2012 utarbetas en åtgärdsbeskrivning för vart och ett av dessa objekt.

En milsten i Vinberg (raä 126), som 2010 togs omhand för flyttning i samband med byggnation, har återuppsatts i närheten av ursprungsläget. Den har en gång tidigare flyttats då nya E6 anlades (bild överst till höger).

Samarbetspartners inom fornvården har liksom tidigare år varit enskilda markägare, kommuner, "Klara i Varberg" och hembygdsföreningar. Farmartjänst och flera mindre entreprenörer har också anlitats. Under året har Framtid Ugglarp tillkommit som ansvarig för vården av ett mindre gravfält på Sallesbjäret vid Ugglarps havsbad. Milstensprojektet genomförs i samarbete med Transportstyrelsen och NCC road AB. Hembygdsföreningarna och Framtid Ugglarp arbetar huvudsakligen ideellt medan organisationerna får ett mindre årligt vårdbidrag från Länsstyrelsen.

Vinberg 126 efter flyttning.

Milsten i Drängsered (raä 20:1) efter åtgärd.

Farmartjänst Laholm reparerar bron på Sjöboholm i Hishult.

Lasse Bengtsson – med intresserade åskådare – fyller i hållristningarna på Lassahusstenen på Hallandsås.

Kulturlandskapsvård

Mats Folkesson o Krister Larsson

Kulturreseptatet Mårtagården på Onsalahalvön. Foto: Mats Folkesson

Kulturmiljövärden gör årliga landskapsvårdande insatser i de tre kulturreseptatet Äskhult, Mårtagården och Bollaltebygget samt i naturresseptatet Gårdshult där ett mindre årligt driftsstöd ges till museijordbruket.

"Museibonden" Thomas Carlsson är anställd på kulturreseptatet Äskhult, här i höskörden. Foto: Mats Folkesson

I Äskhults by pågår sedan 1996 ett storskaligt samarbetsprojekt med naturvärden för att restaurera ett äldre kulturlandskap och kulturmiljövärden bekostar bland annat den anställda bonden, som sköter markerna med häst, genom ett årligt driftsstöd till markägaren och reseptatsförvaltaren Västkoststiftelsen. Den oskiftade byn, med fyra gårdar samlade på bytomten, och de 135 hektar stora markerna blir för varje år en alltmer unik helhetsmiljö som visar hur det var att leva i dessa trakter för 200 år sedan.

Under 2011 har arbetet koncentrerats till den löpande hävden av markerna. Stora restaureringar av åkrar, ängar och betesmarker har gjorts tidigare år och det är viktigt att behålla dessa marker i gott skick innan nya restaureringar inleds. Under 2011 har dock EU-medel sökts och erhållits för större restaureringsarbeten i markerna inom ramen för "Utvald miljö". Det handlar bland annat om att ta bort resterande delar av skogsvägen genom ängsmarken och ljungheden samt att öppna skogbevuxna delar av utmarken och Kalvhagen där det ännu inte skett några avverkningar i senare tid.

Sommaridyll på kulturreseptatet Äskhult. Foto: Mats Folkesson

Smörkärning är en av många spännande upplevelser som förskolebarnen får vid besöket på Äskhult. Vid kärnan Britta Nystrom. Foto: Mats Folkesson

Gris som trivs i Äskhults stia. Foto: Wivi-ann Reit

I reservatet **Mårtagården**, som utgörs av de båda kaptensgårdarna Apelhögen och Mårtagården med omgivande inägomarker (åker, äng och betesvall), sköts markvärden dels genom bete och dels manuellt genom de nya hyresgästerna på den nyrestaurerade Apelhögen, Cecilia Lundmark och Richard Skiöld. Djurhållare är Anders och Nils Clase och på reservatets inägomark har 16 kor med kalvar och en tjur (Hereford) betat under säsongen. Med Apelhögens nya hyresgäster ("Apelhögens Kulturvård") har avtal ingåtts för den årliga skötseln. Löpande insatser är gräsklippning och lieslåtter, slyröjning, hamling och fruktträdsbeskärning, lagning av raserade stenmurar mm. Cecilia och Richard har också startat kursverksamheter i slåtter och motorsågsutbildning.

I **Bollaltebygget** har ljungheden och lövhagmarkerna betats med nötkreatur medan ängsmarkerna närmast gården har slagits på traditionellt sätt. Större röjningar av lövuppslag har även gjorts på heden. Under 2011 har en natur- och kulturstig anlagts genom markerna och en stigfolder tryckts.

Museijordbruket i Gårdshult är liksom Äskhult ett samarbetsprojekt mellan naturvård och kulturmiljövård med Västkuststiftelsen som huvudman. Under året har fyra mindre åkrar odlats med äldre lant sorter av säd och spånadslin och åkrarna har blommat vackert med klätt, kalvnos och andra hotade åkerogräs. Även slåtter och bränning av de fem hektar stora ängarna har skett på sedvanligt sätt. Slätterängarna i Gårdshult tillhör de mest värdefulla i länet sett till förekomsten av rödlistade arter och nya intressanta arter hittas i stort sett årligen. En markerad natur- och kulturstig som är cirka fem kilometer lång har börjat anläggas genom Gårdshults inägor och utmarker och den kommer att vara färdig till sommaren 2012.

Byggnadsminnen och byggnadsvårdsbidrag

Hans Bergfast

Under året har Halland begåvats med ytterligare två byggnadsminnen – Varbergs drygt sekelgamla teater och den hälften så gamla privatvillan i Laholm som stadens arkitekt Svend Bøgh-Andersen ritade åt sig och hustrun Hanne 1956.

Spännvidden i användning och stil är stor men gemensamt för båda byggnaderna är det välbevarade skicket, exteriört och interiört.

Varbergs teater. Bild: Hallands kulturhistoriska museum

Svend och Hannes hus, Doktorn 5, i Laholm.

Hallands senaste byggnadsminne är Varbergs teater från 1895. Ritad av Lars Kellman (1857-1924) i holländsk nyrenässans med fasader av rött och gult tegel. Bild: Hallands kulturhistoriska museum

Varbergs teater

Länsstyrelsen beslutade den 27 juni 2011 att byggnadsminnesförklara Varbergs teater. Teatern invigdes den 17 juli 1895. Den ritades av arkitekten Lars Kellman (1857-1924), som var mycket verksam i västra Sverige.

Byggnaden är uppförd i holländsk nyrenässans av rött och gult tegel med putsade dekorativa element. Bottenvåningen är rusticerad och ovanför huvudentrén sitter teatermasker omslingrade av vindruvsrankor med fruktklaskar. Huvudfasaden betonas av en risalit, krönt av en fronton. I tympanonen återfinns en kartusch med årtal och rikliga utsmyckningar.

Teatersalongen är byggnadens mest dekorerade och påkostade utrymme. Taket är målat i barockstil och mycket rikt ornerat med bland annat musikemblem, blommor, snäckor och teatermasker. På proseniet återfinns Varbergs vapen. Dekoren har även inslag av jugendstil. Mitt i taket hänger en ursprunglig elektrisk takkrona från firma Leja, Stockholm.

I salongen är även originalridån samt rikt dekorerade läktarbarriärer och scenomfattningar bevarade. Ridån i purpurrött och guld är målad av dekorationsmålaren Carl Grabow (1847-1922). Denne på sin tid välkände teaterdekoratör var utbildad vid Konstakademien i Stockholm och hos bröderna Gropius i Berlin. Även teaterns övre foajé innehåller välbevarade takmålningar.

Byggnaden försågs redan från början med sådana moderniteter som elektriskt ljus och värmeledning. Teatern restaurerades 1979-80 med utgångspunkt i att de kulturhistoriska värdena i bland annat salongen och övre foajén skulle bibehållas.

Länsstyrelsen motiverar byggnadsminnesförklaringen på följande sätt. Varbergs teater är en tidstypisk representant för det sena 1800-talets samhällsutveckling och borgerliga kulturambitioner. Placeringen i stadens högborgerliga stadsdel strax öster om järnvägsområdet bär vittnesbörd om stadens samhälls- och socialhistoriska utveckling.

Teatern har en välbevarad exteriör och en i allt väsentligt välbevarad interiör. Byggnadens förnämsta rum, salongen och den övre foajén, är mycket väl bevarade med bland annat ursprunglig ridå, stuckdekorationer och takmålari av hög kvalitet. På andra balkong är även de ursprungliga fasta bänkarna bevarade. Härtill kommer bevarade originalsnickrier som dörrar, foder och listverk i anslutning till salongen, entrén och övre foajén. Entréns schackrutiga cementmosaigolv i svart och vitt är också ursprungligt.

Svend och Hannes hus, Doktorn 5 i Laholm

Länsstyrelsen beslutade den 27 juni 2011 även att byggnadsminnesförklara Doktorn 5 i Laholm. År 1956 lät stadsarkitekten Svend Bøgh-Andersen (1916-84) och hans hustru Hanne uppföra en egen villa på en tomt strax intill stadens medeltida kyrka. Villan fick snart det inofficiella namnet "Skidbacken" på grund av det långa, sluttande takfallet.

Villan är uppförd av lättbetong. Fasaderna är putsade. Fönster och dörrpartier är ursprungliga från byggnadstiden. Under fönstren är fasaderna utförda med liggande panel i olika, samstämda kulörer.

Från entrén öppnar det stora vardagsrummet upp sig. Golvet är belagt med glasmosaik i flera blåa nyanser. Tanken är att skildra hur de två haven möts vid Skagen. Takets träpanel är målad i en starkt blå kulör. Arkitektens förkärlek för kubismen syns bland annat i den säregna öppna spisen. I anslutning till spisen finns en fast bänk- och skåpsinredning.

Köket domineras av en stor specialritad imhuv. Köksinredningen är original med bland annat olivfärgade lådfronter. Golvet är original i mönsterlagd linoleum. Bakom imhuvan är en integrerad fast matplats.

Villans mer privata delar med sovrum, badrum, arbetsrum osv. är samtliga bevarade med fast originalinredning, tapeter, dörrar med mera. Villan ger bland annat genom sin experimentella planlösning tydligt uttryck för arkitektens visioner om en modern bostads inredning och utformning.

Trädgården runt villan är karaktärsfullt anlagd för att skapa avskildhet och olika rumsbildningar.

Länsstyrelsens motivering lyder som följer. Svend Bögh-Andersens villa på Doktorn 5 är en ovanligt gedigen och mycket välbevarad representant för 1950-talets villaarkitektur. Arkitekten har försett villan med ett stort antal unika detaljer där det stora vardagsrummet med golvmosaik, spisen med fast bänk- och skåpsinredning samt köket med imhuv och originalinredning framträder särskilt starkt. Villan besitter såväl konstnärligt som arkitektoniskt höga värden genom bland annat arkitektens experimentella planlösningar. Villan berättar om efterkrigstidens starka ekonomiska och sociala utveckling. Den förmedlar kunskap om tidens byggnadsskick och idéer om den goda bostaden. Ur ett regionalt och lokalt perspektiv får villan anses representera arkitektens stora betydelse för efterkrigstidens bebyggelse i Laholm.

En högsommardag vid Skagen på Jyllands nordspets där två hav möts under en knallblå himmel – så gestaltade Laholms danskfödde stadsarkitekt Svend Bögh-Andersen sitt vardagsrum i villan som byggdes 1956 och nu är Hallands 48:e byggnadsminne. Foto: Stina Johansson.

Äskhult. Nytt torvtak på Jönsas manhus. Foto: Wivi-ann Reit

Vippentorpet, Ysby socken, Laholms kommun

Vippentorpet är ett sydgötiskt hus med ryggåsstuga omgiven av två häbbare. Byggnaden torde vara uppförd omkring år 1778. Sedan 2009 är Vippentorpet skyddat som byggnadsminne.

Ysby hembygdsföreningen har tillsammans med svenska byggnadsvårdsföreningen ordnat ett byggnadsvårdsläger på Vippentorpet. Under ledning av byggnadsvårdaren, hantverkaren med mera Sten Nilsson fick kursdeltagarna vara med om ett flertal intressanta byggnadsvårdande insatser. De omfattande arbetena på torpet har bland annat inneburit att stugans ryggås bytts ut. Samtidigt lades stugans torvtak om. Östra häbbarets norra takfall fick ett nytt halmtak. Runt bihaven tillverkades ett nytt flätat enestaket.

Gröna Hästen, Laholm

Restaurang Gröna Hästen uppfördes 1958 efter ritningar av stadsarkitekten i Laholm, Svend Bøgh-Andersen. Byggnaden är uppförd i ett välexponerat läge i sluttningen ner mot Lagan. Neonskylten är ursprunglig och mycket karaktärsskapande. Fastighetsägaren planerar även att återställa fasadernas ursprungliga färgsättning.

Båtsmanstorpet Hallmans

Båtsmanstorpet nr 152 Hallmans uppfördes troligen under första delen av 1800-talet. Sedan 1995 är torpet skyddat som byggnadsminne. Båtsmanstorpet berättar om levnadsvillkoren för de med lägst rang inom indelningsverkets båtsmansrotering. Årets arbeten har koncentrerats till husets interiör och har bland annat bestått i reparation av innertak och bjälklag, reparation av skorsten, puts, spjäll och plåt samt målning av spis och väggar med kalkfärg.

Äskhults by

Äskhults by, med oskiftad bebyggelse från 1700- och 1800-talen, förklarades 1981 som byggnadsminne. Sedan 2004 är byn och markerna skyddade som kulturresevat.

På Bengts manhus hade takbjälken och golvbrädorna ovanför källaren blivit röttskadade. Dessa byttes därför mot en ny bjälke av en återanvänd stock och nya brädor i samma dimensioner som de gamla.

Från byggnadsvårdskursen på Vippentorpet.
Anna Wahren och Jennifer Post. Foto: Joar Nilsson

Halmtaket på Bengts ladugård ryggades delvis om. Ett nytt brädgolv lades in i en del av ladan, så att den nu kan fungera som förråd.

På Jönsas manhus lades torvtaket om. Rötskadat virke ersattes med nytt. Därefter byggdes taket upp med ny ytpapp och två-tre lager näver. En ny handhuggen mullstock med mullkrokar sattes upp. Nya vindskivor och fasadbeklädnad på gavlarna monterades. Slutligen lades ny torv upp på taket.

Jönsas ladugård hade ett spåntak i mycket dåligt skick. Då äldre källor visade att byggnaden tidigare haft ett halmtak beslutade länsstyrelsen efter förfrågan från fastighetsägaren att återgå till detta takmaterial. Samtidigt förstärktes och reparerades takstolarna. Hela taket läktades om, innan halmen fästes på taket. Låkten dymlades med ekdymplingar. Ny halm av råg syddes på med björkvidjor. Invändigt försågs ladugårdsdelen med ett nytt innertak av återvunna brädor. Över höloftet lades ett helt nytt trägolv. Utrymmet kan därmed användas för förvaring av föremål. Åtgärden innebär en kulturhistorisk avvikelse men medför att byggnaden kan användas och brukas på ett bättre sätt.

Världsarvet Grimeton

Radiostationen i Grimeton invigdes 1925. Långvågssändaren är sedan 2004 inskriven på Unesco:s världsarvslista, som ett för mänskligheten omistligt kulturarv. Stiftelsen Världsarvet Grimeton som ansvarar för anläggningen har under 2011 utfört vård- och underhållsarbeten på långvågsanläggningen, främst fortsatt arbete med spolarna.

Byggnadsminnesföreningens utflykt 2011

Kommun på tur att besöka 2011 var Hylte. Inom kommunen ligger tre byggnadsminnen, Rydöbruks missionshus, Brunnsbacka sågkvarn och Slätteryds byskola, den senare det senast tillkomna byggnadsminnet. Förra gången föreningen var i Hylte kommun, för sex år sedan, besöktes de två förstnämnda och därför blev programmet 2011 så, att föreningen besökte Slätteryd och dessutom Lokstallarna i Landeryd. De senare är alltså inte byggnadsminne men ingår i en värdefull riksintresseområde (stationssamhället Landeryd) och har nyligen genomgått omfattande restaurering i vilken länsstyrelsen varit inblandad.

Förmiddagens program hölls inomhus på Tiraholms Fisk, vid sjön Bolmen i Södra Unnaryds socken. Tiraholms

Fisk är ett av de mest framgångsrika företagen i inlandet med inriktning på matkultur och turism. Efter en mycket god start i form av två sorters delikat fisksmörgåsar, presenterade Gunilla och Sören Kabell bygdens livaktiga arbete med landsbygdsturism med mera.

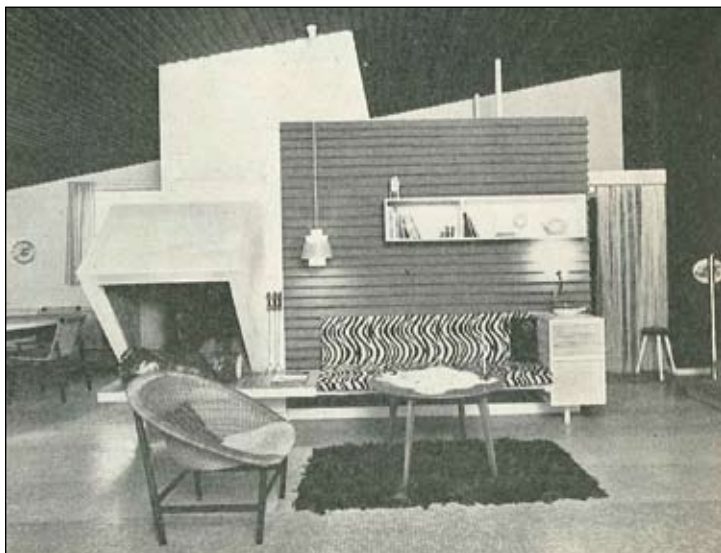
Därefter informerade bebyggelseantikvarie Björn Ahnlund, Kulturmiljö Halland om den nyligen genomförda bebyggelseinventeringen i länet och speciellt i Hylte kommun. Inventeringen finns nu tillgänglig över kommunens och länsstyrelsens hemsidor för den intresserade allmänheten. Förmiddagen avslutades med föreningens årsmöte.

Efter en utsökt lunch (varmrökt regnbågslax!) ställdes färdan mot Slätteryds byskola, som för övrigt var under varsam renovering. Våra lokala värddar i form av hembygdsföreningen genom makarna Kabell och Ove Benjaminsson visade oss bland annat på den mycket fiffiga lösningen med att bakom ett blindfönster dölja en värmeväxlare/solfångare. Därefter placerades hela sällskapet i skolsalen och fick en gedigen undervisning om skillnaden mellan danskar och svenskar genom "skollärare" Sören Kabell!

Så avslutades dagen vid lokstallarna i Landeryd, utefter Halmstad-Nässjö järnväg. Här informerade Föreningen Landeryds järnvägmuseum genom Jonas Svartlok och Göran Fritzson om en imponerande ideell verksamhet och pågående Leader-projekt. Medlemmarna klättrade upp på loken i stallarna och lät sig flyttas tillbaka till gamla flydda ångloktider. Stallarna är nyligen renoverade (tak, fönster mm) som ett samarbete mellan föreningen, Hylte kommun, länsstyrelsen (Kulturmiljö och Landsbygd) och som en satsning på landsbygdsutveckling och kulturturism.

Lokstallarna i Landeryd.
Förra länsantikvarien Mats Folkesson håller ångan uppe.
Foto: Sten Eriksson

Den kubistiska inspirationen i arkitekt Bøgh-Andersens villa i Laholm kommer särskilt tydligt till uttryck i och kring vardagsrummets öppna spis – dessutom förstärkt av återgivningen på detta tidiga svartvita tidningsfoto.

Byggnadsminnen i Hallands län

*Halland har för närvarande 48 byggnadsminnen varav tre statliga (markeras med *). Riksantikvarieämbetet ansvarar enligt kulturminneslagen för de statliga byggnadsminnena. Inom parentes anges sockentillhörighet och året för byggnadsminnesförklaringen.*

KUNGSBACKA KOMMUN

5. Wea kaptensgård (Släp 1979)
9. Åskhults by (Förlanda 1980)
11. Mårtagården (Onsala 1982)
17. Stolpboden på Särö (Släp 1987)
19. Tjolöholms slott (Fjärås 1991)
24. Nidingens fyrplats (Onsala 1935)*
31. Knappegården (Onsala 1995)
32. Riksdagsmannagården i Axtorp (Förlanda 1995)
35. Vallda metodistkapell (Vallda 2000)
38. Särö kyrka (Släp 2005)

VARBERGS KOMMUN

1. Åkrabergs ladugård (Värö 1963)
6. Societetshuset i Varberg (Varberg 1980)
18. Långanskogen (Sibbarp 1991)
21. Varbergs fästning (Varberg 1935)*
22. Åsklosters kungsgård (Ås 1935)
23. Lindhovs kungsgård (Lindberg 1935)
28. Sunvåra kvarn (Värö 1994)
30. Grunnarp 3:12 (Valinge 1994)
33. Båtsmanstorpet nr 152 Hallmans (Valinge 1995)
34. Grimetons radiostation med radioby (Grimeton 1996)
44. Hågåreds gård (Tvååker 2009)
47. Varbergs teater (Varberg 2011)

HALMSTADS KOMMUN

2. Brokorpargården (Halmstad 1977)
3. Kirsten Muncks hus (Halmstad 1977)

7. Särö kvarn (Harplinge 1980)
12. Wapnö slott (Vapnö 1983)
20. Halmstads slott (Halmstad 1935)*
25. Tylöns fyrplats (Söndrum 1935)*
26. Gråmunken 1, fd Televerket i Halmstad (Halmstad 1993)
27. Biografen Röda Kvarn (Halmstad 1994)
36. Mostorp (Getinge 2003)
42. Norreport (Halmstad 2007)
40. Bruno Mathssons sommarhus (Söndrum 2007)

FALKENBERGS KOMMUN

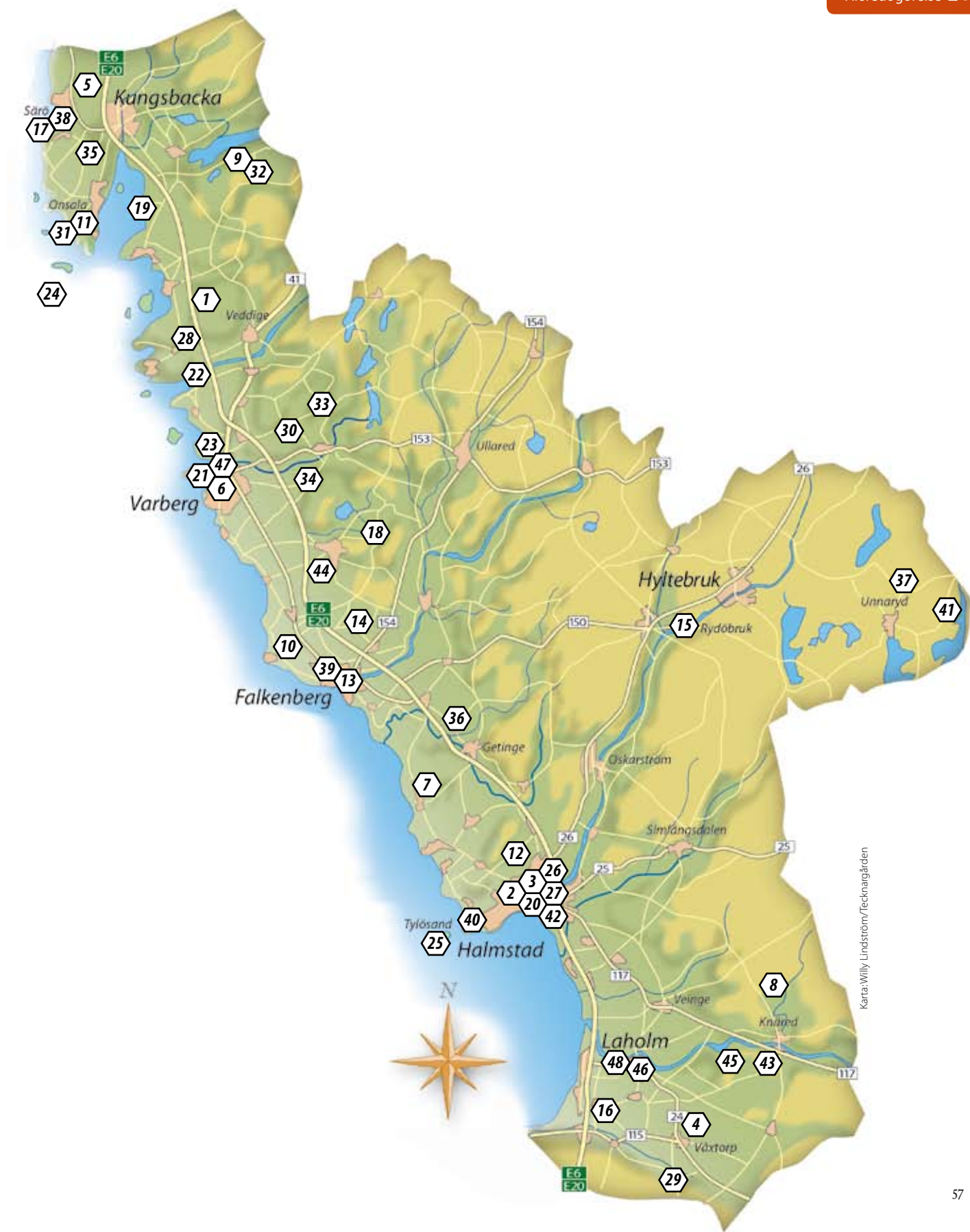
10. Olofsbo hembygdsgård (Stafsinge 1982)
13. Tullbron (Falkenberg 1984)
14. Borgen Hällerup (Ljungby 1986)
39. Falkenbergs stadshus (Falkenberg 2006)

HYLTE KOMMUN

15. Rydöbruks missionshus (Torup 1986)
37. Brunnbacka sågkvarn (Södra Unnaryd 2003)
41. Slätteryds byskola (Södra Unnaryd 2007)

LAHOLMS KOMMUN

4. Vallens slott (Våxtorp 1978)
8. Bollaltebygget (Knäred 1980)
16. Skottorps slott (Skummeslöv 1986)
29. Backstugan i Fladalt (Våxtorp 1994)
43. Västralt 2:10 (Knäred 2007)
45. Vippentorpet (Ysby 2009)
46. Hausknechtska huset (Laholm 2009)
48. Doktorn 5, Bøgh-Andersens villa (Laholm 2011)

Karta: Willy Lindström/Tecknargården

Kyrkliga kulturminnen

Kristofer Sjöö

S:t Laurentii kyrka, Falkenberg. Foto: Hans Nilsson

Den regionala samrådsgruppen består av representanter från Göteborgs stift, länsstyrelserna och länsmuseerna i Halland och Västra Götaland samt från församlingarna. Arbetet har pågått under året och har huvudsakligen handlat om den kyrkoantikvariska ersättningen och hur denna ska fördelas. Inom samrådsgruppen diskuteras aktuella frågeställningar och erfarenheter kan utbytas.

Den regionala samrådsgruppen och samverkan mellan länsstyrelser

Länsstyrelserna i landet har uppdrag att samverka inom kulturmiljöområdet. Länsstyrelsen i Halland har inlett ett närmare samarbete med länsstyrelsen i Västra Götaland. Syftet är bland annat att få gemensamma rutiner i handläggningen och tillsammans förbättra arbetet med det kyrkliga kulturarvet.

Kyrkoärenden under 2011

Under året har ett hundratal tillståndsansökningar gällande arbeten i länets kyrkor kommit in till länsstyrelsen. Ansökningarna har bland annat rört invändiga ombyggnader, vård och underhållsarbeten av fasader samt tillgänglighetsanpassningar och konservering av kyrkliga inventarier.

En fråga som har kommit att aktualiseras alltmer är uppvärmning av kyrkobyggnader vilket avspeglas i tillståndsansökningarna till länsstyrelsen. Frågan har flera dimensioner där energieffektivisering och lägre uppvärmningskostnader är en och där anpassning till kulturmiljövården är en annan. I många fall går det att hitta bra lösningar som både tar tillvara kulturmiljövården och effektiviserar energianvändningen. Länsstyrelsen arbetar för en långsiktigt hållbar utveckling och strävar i dessa ärenden efter största möjliga miljönytta (vilket inbegriper såväl kulturmiljö- som energifrågor).

Direktverkande el och därmed höga uppvärmningskostnader är en verklighet i vissa kyrkor där möjligheterna att förbättra isolering eller byte av fönster oftast är begränsad samtidigt som en luft/luftvärmepump kan uppfattas störande i kulturhistoriskt värdefulla kyrkomiljöer. Länsstyrelsen strävar efter att hitta den bästa lösningen i det enskilda fallet. I många fall framstår "den bästa lösningen" som självklar men kräver i andra fall en hel del eftertanke.

Okome kyrka

Under 2011 beslutade länsstyrelsen om tillstånd för ombyggnad av Okome kyrka i Falkenbergs kommun. Kyrkan uppfördes 1890-91 i nygotisk stil på en medeltida kyrkoplats. Kyrkorummet präglas till stora delar av en omdaning

från 1960-61 av Göteborgsarkitekten Johannes Olivegren. Omgestaltningen omfattade stora delar av den fasta inredningen; altarringen, altare, bänkinredning och ljusbärare. Sammanfattningsvis innebär arbetena att västra delen av kyrkobyggnaden byggs om till församlingslokaler med arbetsrum, församlingssal, pentry, förråd, toaletter med mera. Befintligt bjälklag till läktare förlängs och läktarbarriär och vägg mellan läktarunderbyggnad och kyrkorum flyttas åt öster. Ny spiraltrappa installeras till läktare. Nytt bjälklag byggs i tornrum. De föreslagna ändringarna är ett uttryck för samfällighetens behov av att föra in församlingshemsfunktioner i kyrkorummet. Länsstyrelsen bedömer att föreslagna ändringar kan genomföras utan att interiörens prägel och kulturhistoriska värde förändras på något avgörande sätt.

Vessige kyrka

Länsstyrelsen har under året beslutat om tillstånd för en större ombyggnad av Vessige kyrka i Falkenbergs kommun. Kyrkan uppfördes 1856-59 i nyklassicistisk stil. Den nya kyrkan ersatte en medeltida föregångare från 1100-talet. Invändigt har kyrkan en tydlig nyklassicistisk prägel och den välbevarade inredningen från byggnadstiden finns kvar i form av predikstol, altarpopsats och läktarbarriär. Bänkinredningen och orgelfasaden härstammar från senare delen av 1800-talet. Kyrkorummet präglas i övrigt bland annat av färgsättningen från 1970-talet. Sammanfattningsvis innebär förslaget att den västra delen av kyrkobyggnaden byggs om till församlingslokaler med tre arbetsrum, församlingssal, andaktsrum, pentry, förråd, toaletter med mera. Läktarbjälklaget förlängs och en ny orgelläktare byggs. Läktarbröstning och orgel flyttas framåt i kyrkorummet. En utvändig ramp byggs om. Det som har föranlett ombyggnationen är att samfälligheten har sett ett behov av att föra in församlingshemsfunktioner i kyrkan. Länsstyrelsens har bedömt det som viktigt att behålla den fasta inredningen från byggnadstiden samt bevara den nyklassicistiska karaktären. En viktig utgångspunkt har också varit att orgel och läktare flyttas fram i kyrkorummet för att hålla samman inredningens olika delar. Genom föreslagna ändringar får rummet en mindre volym men bibehåller i stora drag sin prägel och bedöms även efter de föreslagna ändringarna kunna upplevas som harmoniskt trots ändring av rummets nuvarande proportioner. Hälften av den fasta bänkinredningen från senare delen

av 1800-talet tas bort. Det förminskade kyrkorummet får dock en fortsatt symmetrisk disposition och bedöms behålla de kulturhistoriska värden som är förknippade med den nyklassicistiska inredningen.

Pågående och avslutade arbeten under 2011

S:t Laurentii kyrka är centralt belägen på en medeltida kyrkplats i Falkenbergs äldsta delar. Kyrkan fungerade som Falkenbergs stadskyrka fram till 1892 då en ny kyrka byggdes på annan plats. Kyrkan räddades från rivning genom att den uppläts som gymnastiksal fram till 1922. Efter en renovering under 20-talet återinvigdes kyrkan för gudstjänstbruk. Långhusets äldsta delar tillkom förmodligen omkring år 1300. I kyrkan finns målningar från 1580-talet vilka togs fram av konservator på 1920-talet. Kyrkan har under 2011 renoverats och har bland annat tillgänglighetsanpassats vilket har inneburit att dörröppnare och invändiga ramper monterats.

Kyrkbänkar har tagits bort för att tillskapa platser för rullstolsburna.

Omfattande konserveringsarbeten har utförts av kalkmålningar i kyrkorummet. Övriga väggytor har kalkavfärgats och bänkar har rengjorts av konservator.

Mästocka kyrka är belägen i Laholms kommun, Veinge socken. Länsstyrelsens beslutade 2011 om renoveringsarbeten. Mästocka kyrka byggdes 1878 i nygotisk stil. Exteriören är i princip oförändrad sedan byggnadstiden. Invändigt präglas kyrkan av en renovering 1948 som genomfördes under ledning av arkitekterna Harald Wadsjö och Eiler Graebe. Renoveringen syftade till att ge kyrkorummet en medeltida karaktär. Arbetena har utförts under 2011 och har omfattat bland annat putslagning och avfärgning av utvändiga fasader. En ramp för tillgänglighetsanpassning har anordnats. Ny läktarunderbyggnad innehållande bland annat samlingssal och arbetsplats har uppförts. Väggar, tak och snickerier i långhus har målats om med flera åtgärder.

Byggnadsvård

Under kalenderåret 2011 har byggnadsvårdsbidrag fördelats enligt nedan.
BM = Byggnadsminne, RI = Riksintresse, KR = Kulturresevat, VA = Världsarv

Vård

KUNGSBACKA	SOCKEN	BIDRAG	KATEGORI
Apelhögen	Onsala	76.465	KR,RI
Emanuelskyrkan	Kungsbacka	12.000	
Mårtagården	Onsala	70.168	BM,KR,RI
Särö kyrka	Släp	16.000	RI,BM
Äskhults by	Förlanda	279.000	KR,RI,BM
VARBERG			
Båtsmanstorpet	Valinge	79.981	BM
Långanskogen	Sibbarp	5.000	BM
Världsarvet Grimeton	Rolfstorp	521.218	VA,BM,RI
FALKENBERG			
Falkenbergs stadshus	Falkenberg	50.000	BM,RI
Olofsbo Hembygdsgård	Falkenberg	83.375	BM
LAHOLM			
Gröna Hästen	Laholm	15.000	RI
Lottens	Knäred	10.000	BM
Vippentorpet	Ysby	446.500	BM
HYLTE			
Brunnsbacka Sägkvarn	S Unnaryd	38.980	BM
Tiondeboden	Långaryd	10.000	
ÖVRIGT			
Hus med historia		485.000	
Platser för fritid, fostran och fest II		126.805	
Bok och folder Hausknechtska huset		34.451	BM,RI
Byggnadsminnesskyltar		29.014	BM
Byggnadsminnesföreningen		4.760	BM
CAL-Förlaget		18.000	BM
Årsredogörelse 2011, "Hus och människor"		74.147	
Jubileumsskrift Rydybruks Missionhus		1.870	BM
SUMMA		2.487.734	

Kulturlandskapsvård

Under kalenderåret 2011 har bidrag till kulturlandskapsvård fördelats enligt nedan
(BM = Byggnadsminne, RI = Riksintresse, KR = Kulturresevat, NR= Naturreservat,
VA = Världsarv)

Vård

OBJEKT		
Bollaltebygget, vårdplanering	25.018	BM,KR
Bollaltebygget, markvård	64.706	BM,KR
Mårtagården, markvård	44.246	BM,KR,RI
Äskhult museijordbruk	40.000	BM,KR,RI
Äskhult, markvård	28.658	BM,KR,RI
Äskhult, vårdplanering	66.798	BM,KR,RI
Äskhult, skötselrådet	1.274	BM,KR,RI
Gårdshult, markvård	34.300	
Projektlledning kulturresevat	150.000	KR
Regional kulturmiljöstrategi, etapp 1 södra länsdelen	4.963	
INFORMATION		
Äskhults by, pollenanalys	50.000	BM,KR,RI
Bollaltebygget, skyltar o skrift	50.481	BM,KR
SUMMA	560.444	

Kunskapsunderlag

Under kalenderåret 2011 har bidrag till kunskapsunderlag fördelats enligt nedan

Översyn Kulturmiljöprogram, Halmstad	225.000
Bebyggelseinventeringen, rapport	29.000
Kunskapsunderlag GIS	108.811
Stads-GIS	55.000
SUMMA	417.811

Fornvård

Under kalenderåret 2011 har bidragsmedel fördelats enligt nedan

Vård

OBJEKT	
Fornvårdsteknikertjänst	212.389
Driftsbudget	300.968
Vårdplanering i skog	130.000

Information

Fornminnesskyltar	42.669
Arkeologidagen	9.685
Kalejdoskop – samverkande kulturarv i Halland	15.000
Arkeologi och kulturmiljövård i Halland, skrift	14.000

Arkeologiska undersökningar

Getterövraket	44.300
Vrangelstro, Övraby C-14 prov	3.000
SUMMA	772.011

Bemyndigandemedel 2011B

Under kalenderåret 2011 har fördelats 3.487.000 i bemyndigandemedel, det vill säga medel som beslutas under 2011 men utbetalas först 2012.
(BM=Byggnadsminne, RI=Riksintresse, KR=Kulturresevat, NR= Naturresevat, VA=Världsarv)

Byggnadsvård

KUNGSBACKA	SOCKEN	BIDRAG	KATEGORI
Knappegården	Onsala	25.000	BM
Tjölöholm	Fjärås	1.200.000	BM,RI
Äskhults by	Förlanda	330.000	BM,KR,RI
VARBERG			
Åsklosters kungsgård	Ås	429.000	BM
FALKENBERG			
Olofsbo Hembygdsgård	Falkenberg	59.000	BM
HYLTE			
Slätteryds byskola	S Unnaryd	324.000	BM
LAHOLM			
Hausknechtska huset, Hästen 5	Laholm	600.000	BM,RI
Farmen	Våxtorp	80.000	
Lottens	Knäred	195.000	BM

Markvård

Wallens slott	Skottorp	205.000	BM
ÖVRIGT			
Bok om kaptensgårdar i Onsala		40.000	
SUMMA		3.487.000	

BÖRN AHN LUND ÄR BYGGNADSANTIKVARIE VID KULTURMILJÖ HALLAND
HANS BERGFAST ÄR LÄNSANTIKVARIE VID LÄNSSTYRELSENS KULTURMILJÖFUNKTION
LENA BERGLUND ÄR ARKEOLOG VID LÄNSSTYRELSENS KULTURMILJÖFUNKTION
MARIANNE FOGHAMMAR ÄR BITRÄDANDE LÄNSANTIKVARIE VID LÄNSSTYRELSENS KULTURMILJÖFUNKTION
MATS FOLKESSON ÄR PROJEKTLEDARE VID LÄNSSTYRELSENS KULTURMILJÖFUNKTION
LEIF HÄGGSTRÖM ÄR ARKEOLOG VID KULTURMILJÖ HALLAND
BENGT JOHANSSON ÄR FORNVÄRDSSTEKNIKER MED EGEN VERKSAMHET OCH ARBETAR ÅT LÄNSSTYRELSENS KULTURMILJÖFUNKTION
ANNA KRUS ÄR BEBYGGELSEANTIKVARIE OCH ARBETAR MED UTVECKLING AV K-MÄRKTA FASTIGHETER, NAI SVEFA
KRISTER LARSSON ÄR BIOLOG MED EGEN VERKSAMHET INOM LANDSKAPSHISTORIA OCH BIOLOGISK MÅNGFALD
CHRISTINA ROSÉN ÄR ARKEOLOG VID RIKSANTIKVARIÄMBETET UV VÄST
KRISTOFER SJÖÖ ÄR ANTIKVARIE VID LÄNSSTYRELSENS KULTURMILJÖFUNKTION
CATHARINA SVALA ÄR DOCENT I LANTBRUKSVETENSKAP OCH VERKSAM VID SLU ALNARP

HÅLLBAR FRAMTID

LÄNSANTIKVARIENS ÅRSREDOGÖRELSE 2011

ISSN 1101-1084

LÄNSSTYRELSENS MEDDELANDESERIE 2012:12

COPYRIGHT 2012 LÄNSSTYRELSEN HALLAND OCH RESPEKTIVE FÖRFATTARE/FOTOGRAF

REDAKTION HANS BERGFAST, MARIANNE FOGHAMMAR, MATS FOLKESSON, KRISTOFER SJÖÖ

REDAKTÖR HANS HELANDER

GRAFISK FORM TECKNARGÅRDEN/WILLY LINDSTRÖM

BILDMATERIAL DÄR INGET ANNAT ANGES LÄNSSTYRELSENS KULTURMILJÖFUNKTION

TRYCK ELANDERS SVERIGE AB, JUNI 2012

OMSLAG VARBERGS STADSKÄRNA ÄR EN MOSAIK AV BYGGNADER FRÅN TRE SEKLER, HÄR PRESENTERADE SOM MODELL.
 BAKGRUNDSBILD: ANNA KRUS

BAKSIDA ELEVEN DAVID FRÅN HEDESKOLANS LEK- OCH LÄRKlass GULDFÅGELN HAR TECKNAT AV NÄR ARKEOLOG
 LEIF HÄGGSTRÖM BERÄTTAR OM TÖLÖBOPLATSEN. SE ARTIKEL PÅ SIDAN 30.

LÄNSSTYRELSEN
HALLANDS LÄN

TELEFON: 035-13 20 00

E-POST: HALLAND@LANSSTYRELSEN.SE HEMSIDA: WWW.LANSSTYRELSEN.SE/HALLAND

BESÖKSADRESS: SLOTTSGATAN 2, HALMSTAD

POSTADRESS: LÄNSSTYRELSEN HALLANDS LÄN, 301 86 HALMSTAD